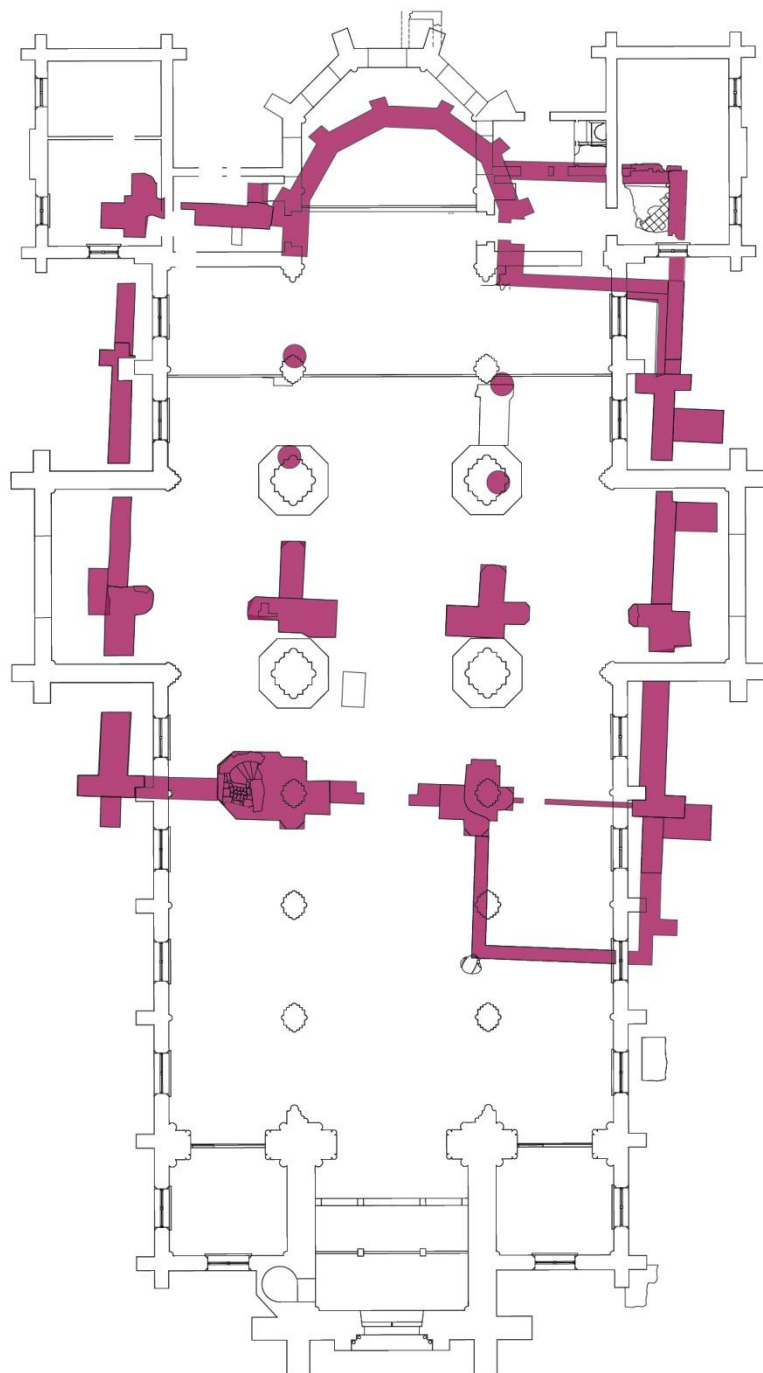

Archeologisch onderzoek O.L.V.-kerk Leffinge (gem. Middelkerke)

Janiek De Gryse & Pedro Pype

Colofon

Ruben Willaert bvba

Auteurs: Janiek De Gryse & Pedro Pype

Foto's, tekeningen en plannen: Ruben Willaert bvba (tenzij anders vermeld)

In opdracht van: Denys NV

© Ruben Willaert bvba, Sijsele, juli 2010

Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of welke wijze dan ook zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van Ruben Willaert bvba.

Ruben Willaert bvba aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Prospectie	
Vergunningsnummer:	2010/045
Naam aanvrager:	Pedro Pype
Naam site:	Middelkerke, Dorpsstraat

INHOUD

1. Algemeen	5
1.1. Inleiding	5
1.2. Situering	5
1.3. Doelstelling	6
2. Leffinge: terpnederzetting	7
3. Historisch-archivalisch onderzoek	12
3.1. Stichting van de parochiekerk	12
3.2. Romaanse fase	13
3.3. Gotische fase	13
3.4. Beleg van Oostende	13
3.5. Neogotische fase	15
4. Archeologisch onderzoek	17
4.1. Archeologisch onderzoek 1984 (D. Van Eenhooge)	17
4.2. Archeologisch onderzoek 1999 (ir. W. Snauwaert, L. Schietecatte, M. Pieters, D. Van Eenhooge)	18
5. Archeologisch onderzoek 2010	23
5.1. Methodologie	23
5.1.1. Vooropgestelde methodologie	23
5.1.2. Onderzoeksmethode	23
5.2. Resultaten	25
5.2.1. Zone 1	25
5.2.2. Zone 2	31
5.2.3. Zone 3	36
5.2.4. Zone 4	39
5.2.5. Zone 5	41
5.2.6. Zone 6	49
5.2.7. Zone 7	50
5.2.8. Zone 8	56
5.2.9. Zone 9	63
5.2.10. Zone 10	66
5.2.11. Zone 11	66

6. Reconstructie	67
6.1. Romaanse fase.....	67
6.2. Laat-Romaanse fase	72
6.3. gotische fase.....	73
6.4. 17 ^{de} -eeuwse restauratie	77
7. Aanbevelingen.....	79
8. Bibliografie.....	82
9. Bijlagen	84
9.1. Gedigitaliseerd plattegrond van de huidige kerk	84
9.2. Opmetingsplan van arch. A. Verbeke.....	85
9.3. Gedigitaliseerd opmetingsplan van arch. A. Verbeke	86
9.4. 'Bestek en begroting van voorgestelde ijzer-metselwerk, enz. voor de herstelling en verzekering van het kerkgebouw der gemeente Leffinghe, district Oostende'	87
9.5. 1984: gedigitaliseerd opgravingsplan	88
9.6. 1984: legende opgravingsplan	89
9.7. 1984: theoretische reconstructie.....	91
9.8. 1999: gedigitaliseerd opgravingsplan	92
9.9. 2010: gedigitaliseerd opgravingsplan	93
9.10. Monsterlijst	93
9.11. Algemeen overzichtsplan (1984, 1999, 2010).....	95
9.12. Romaanse fase: reconstructie 1	96
9.13. Romaanse fase: reconstructie 2	97
9.14. Gotische fase: reconstructie.....	98
9.15. 17 ^{de} -eeuwse restauratie: reconstructie.....	99
9.16. Gefaseerd overzichtsplan.....	100
9.17. Zijaanzicht S1 (Archief Snauwaert-Vercamer).....	101

1. ALGEMEEN

1.1. INLEIDING

Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-kerk van Leffinge (gem. Middelkerke, prov. West-Vlaanderen) vond plaats n.a.v. de restauratiewerkzaamheden in de kerk. Fase 6, lot 1 omvat: restauratiewerken dwarsbeuk, koor en zijbeuken, absis en sacristieën, onderste geleiding toren, torentjes en technieken.

Het onderzoek werd uitgevoerd door Ruben Willaert bvba, meer bepaald door Pedro Pype en Janiek De Gryse, m.m.v. Tom Boncquet en Caroline Ryssaert. De uitvoering gebeurde in onderaanneming van Denys NV en in nauwe samenwerking met ontwerper ir. W. Snauwaert, in opdracht van de gemeente Middelkerke¹. Ruimte en Erfgoed (Sam De Decker & Jessica Vandevelde) stond in voor de administratieve begeleiding van het project. Het onderzoek kreeg de opgravingsvergunning 2010/045 en de archeologische werkcode LEF/10.

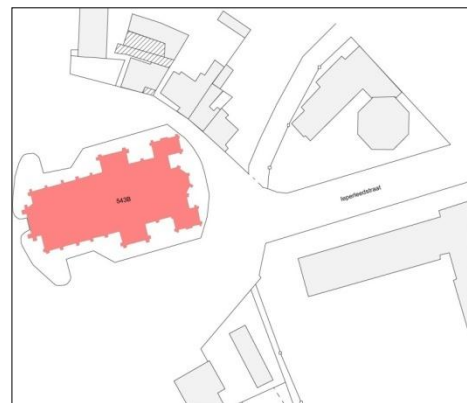
Het terreinwerk werd aangevat op 22 februari 2010 en afgerond op 23 maart 2010. De verwerking werd afgerond op 9 juli 2010.

1.2. SITUERING

Het onderzoek werd uitgevoerd in de O.L.V.-kerk van Leffinge. De kerk bevindt zich in het centrum van de gemeente, op perceel 543B (Afdeling 5, Sectie F) (fig. 1 en 2).

Figuur 1 Bewerkte topografische kaart met aanduiding van de O.L.V.-kerk (AGIV)

Figuur 2 Bewerkte kadasterkaart met aanduiding van de O.L.V.-kerk (met dank aan de gemeente Middelkerke)

¹ We willen ir. W. Snauwaert, Denys NV - in het bijzonder Stefanie Bergez en Jan De Moor - en de gemeente Middelkerke bedanken voor de aangename samenwerking.

1.3. DOELSTELLING

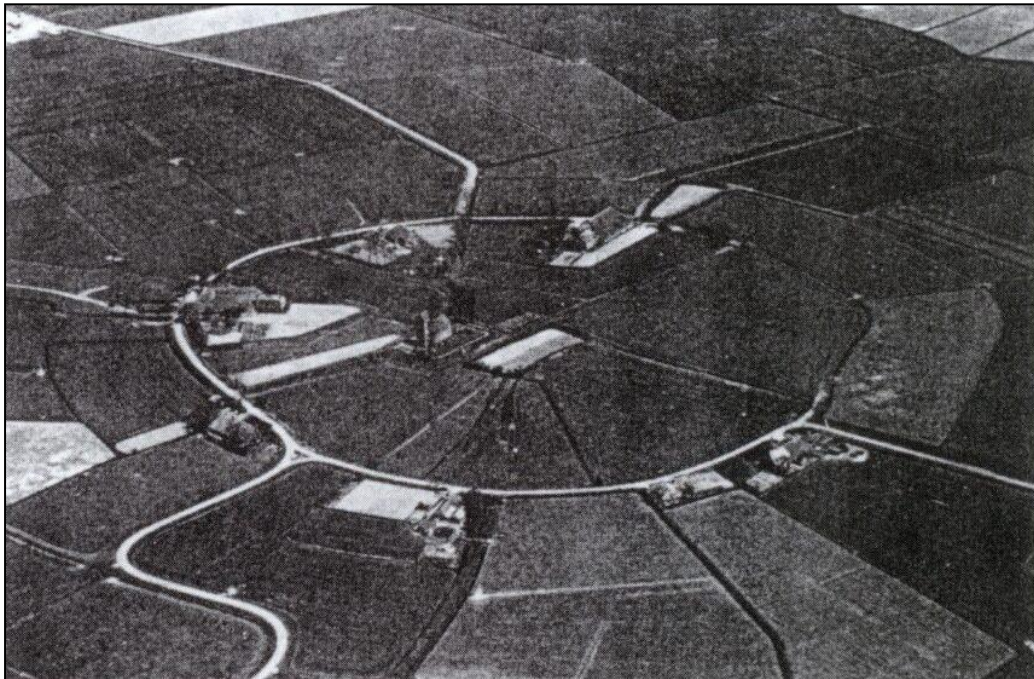
Het archeologisch onderzoek bestond uit twee luiken: een beperkt luik terreinwerk, nl. de registratie van enkele reeds vrijgelegde structuren en een kleine, preventieve opgraving in het koor, de zuidelijke sacristie en de zuidelijke doorgang, en daarnaast een uitgebreide rapportage.

De uiteindelijke doelstelling van het archeologisch onderzoek was het verzamelen, synthetiseren en integreren van alle beschikbare wetenschappelijke data m.b.t. de oudere bouwfases van de huidige O.L.V.-kerk. De focus lag daarbij vooral op de integratie van de opgravingsresultaten van de voorbije opgravingscampagnes (1984/1999) in het huidig onderzoek. Het uiteindelijke doel was de opmaak van een overzichtsplan met aanduiding van alle archeologische structuren die sinds 1984 in en rond de kerk van Leffinge aan het licht gekomen waren. Tenslotte diende het onderzoek na te gaan of de theoretische bouwhistorische reconstructie van de kerk, opgemaakt door D. Van Eenhooge en ir. W. Snauwaert, aangevuld of aangepast kon worden.

Een laatste doelstelling van het onderzoek was het aanreiken van vraagstellingen en/of aanbevelingen voor verder wetenschappelijk onderzoek.

2. LEFFINGE: TERPNEDERZETTING

In het kader van zijn doctoraatsverhandeling voerde D. Tys een gedetailleerde retrogressieve reconstructie van het middeleeuwse landschap in het gebied van Kamerlings Ambacht uit². Deze historisch-landschappelijke studie bracht o.a. aan het licht dat rond de dorpskern van Leffinge een radiale perceelsstructuur voorkomt. Vermoedelijk gaat het om een vroegmiddeleeuws perceelspatroon: er zijn immers geen aanwijzingen dat een latere herverkaveling aan de basis ligt van dit patroon³. Vergelijking met sites uit Noord-Nederland (fig. 3) leert dat dit radiale perceelspatroon kenmerkend is voor vrijliggende terpen en vooral in de vroege middeleeuwen tot stand is gekomen⁴. Vermoedelijk is ook Leffinge een terpnederzetting uit de vroege middeleeuwen: een collectieve nederzetting op een circulair woonplatform.

Figuur 3 Terp van Marsum-Fivelgo met radiaal georiënteerde boerderijen (Halbertsma 1963, plaat XV, uit: Tys 2004 fig. 9)

---

² Tys 2003. In de 12de eeuw was de kustvlakte onderverdeeld in bestuurlijke en gerechterlijke districten, zgn. ambachten, die ondergeschikt waren aan het bestuur van de kasselrij Brugge. Tot Kamerlings Ambacht behoorden Stene, Snaaskerke, Leffinge, Wilskerke, Middelkerke, Raversyde, Westende, Slijpe en Mannekensvere (Zeebroek, Tys, Pieters & Baeteman 2002, 28).

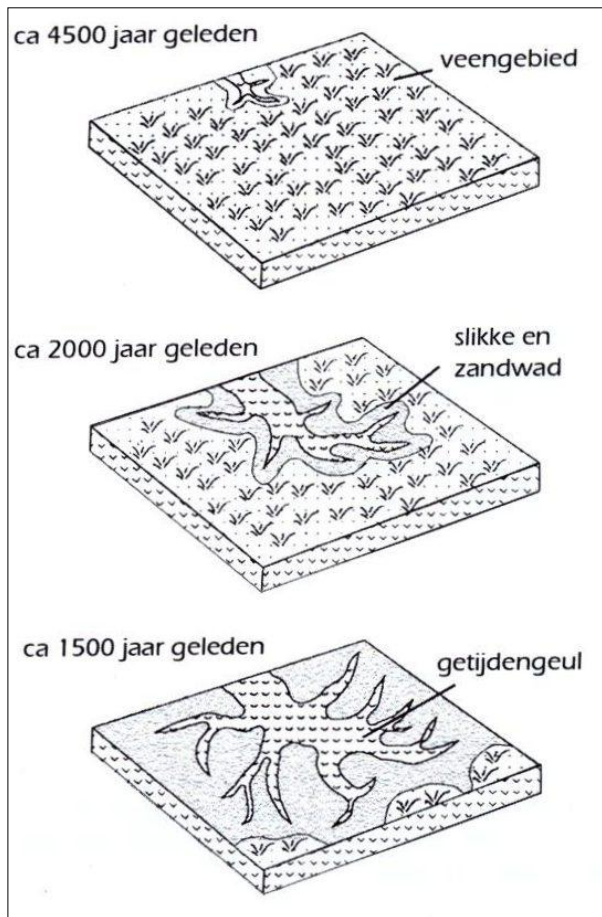
³ Tys 2004, 268.

⁴ Tys 2004, 267.

Enkele recente opgravingen hebben aangetoond dat de mens zich vanaf de 7de/8ste eeuw permanent in de kustvlakte vestigde⁵. Voordien was de aanwezigheid van de mens in deze streek tijdelijk en bepaald door de seizoenen. Het natuurwetenschappelijk onderzoek van C. Baeteman en L. Denys heeft aangetoond dat de definitieve kolonisatie van de kustvlakte het gevolg is van het volledig dichtslibben van de getijdengeulen⁶.

Tijdens de vroege middeleeuwen nam de invloed van de getijden op het waddengebied af: grote delen van de kustvlakte overspoelden nog maar enkele keren per jaar i.p.v. dagelijks⁷. Hierdoor werden er betrekkelijk weinig nieuwe sedimenten afgezet. De weinige sedimenten die toch afgezet werden, zorgden er niettemin voor dat de beddingen van de getijdengeulen volledig dichtslibden.

Recent natuurwetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat de geulen tegen 550/750 n. Chr. volledig dichtgeslibd waren⁸. Enkel de grote getijdengeulen, zoals de Spermalie- en de Testerepgeul bleven nog enkele eeuwen actief⁹. De sedimenten die voordien al in en langs de geulen afgezet waren, evolueerden tot een slikken- en schorrenmilieu¹⁰. Tijdens de vroege middeleeuwen bestond het kustgebied m.a.w. uit een vrij kalm waddengebied, gekenmerkt door zijdelings migrerende geulen en slikken en schorren¹¹.

Figuur 4 Schematische voorstelling van de omzetting van een veengebied tot getijdengebied, zoals in de Belgische kustvlakte gebeurde (Baeteman 1999, uit: Tys 2004 fig. 2)

⁵ Pype & Dewilde 2001, Pype 2002, Patrouille 2002, Vanhoutte & Pieters 2003, De Corte 2006.

⁶ Baeteman 1981, Baeteman & Van Strydonck 1989, Denys 1993, Denys & Baeteman 1995, Eryvnc A., Baeteman C., Demiddele H., Hollevoet Y., Pieters M., Schelvis J., Tys D., Van Strydonck M. & Verhaeghe F. 2000. Deze nieuwe inzichten in de Holocene ontwikkeling van de kustvlakte leiden tot de verwerping van het zgn. Duinkerke transgressiemodel. Volgens dit model was de kustvlakte tussen het einde van de 3de eeuw en het begin van de 8ste eeuw n. Chr. een ondoordringbaar overstromingsgebied.

⁷ Baeteman 1999, 67-68.

⁸ Baeteman *et. al.* 2002, 557.

⁹ De Spermaliegeul verliep parallel met de kustvlakte, vanaf het huidige Mannekenvere tot Gistel. De Testerepgeul, verliep eveneens OW en liep van Nieuwendamme landinwaarts (Zeebroek, Tys, Pieters & Baeteman 2002, 20).

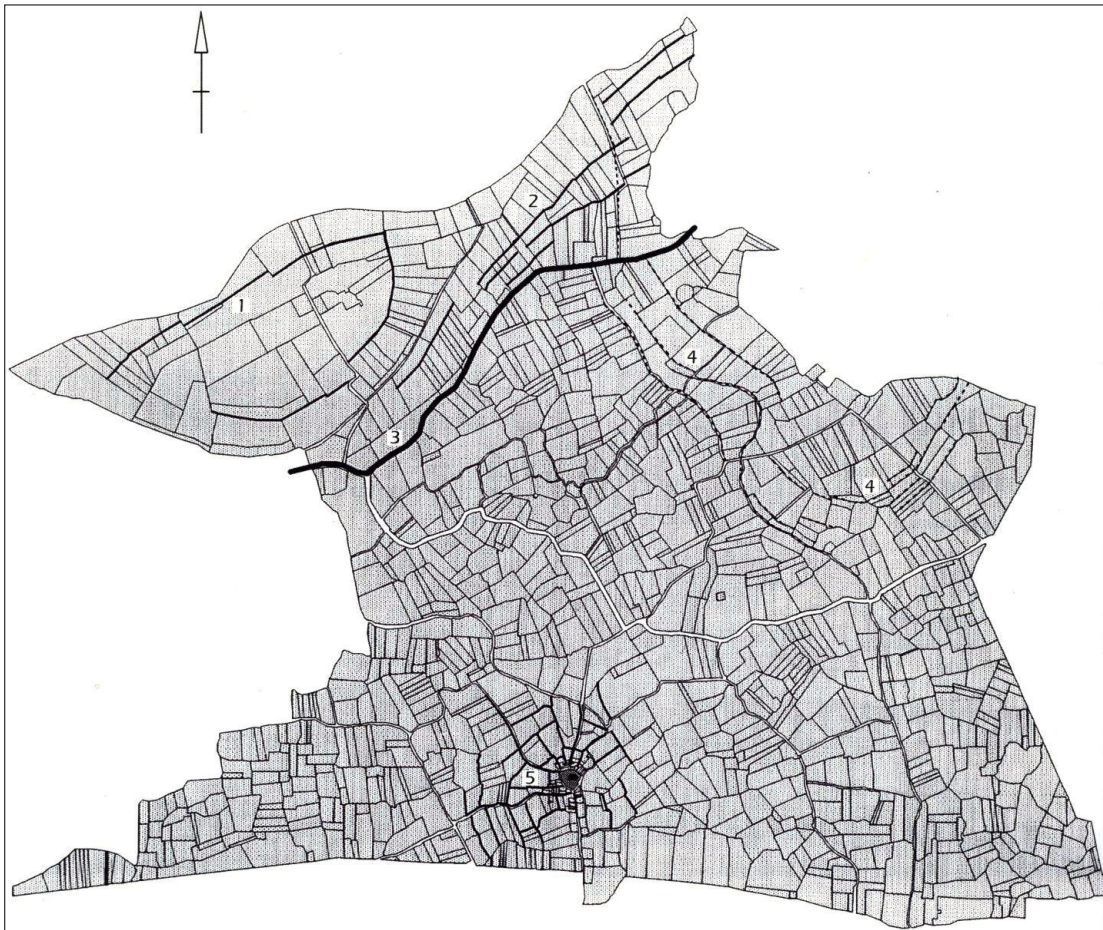
¹⁰ Baeteman *et. al.* 2002, 557.

¹¹ Baeteman *et. al.* 2002, 557.

Het dichtslibben van de getijdengeulen leidde tot een wijziging van het reliëf in de kustvlakte (zgn. reliëfinversie): de met zand opgevulde en met klei afgedekte geulbeddingen waren veel minder onderhevig aan compactie door ontwatering dan de schorren¹². Door die differentiële compactie kwamen de geulruggen iets hoger in het landschap te liggen dan het omliggende waddenlandschap, waardoor deze zones zeer aantrekkelijk werden voor bewoning. De eerste permanente nederzettingen in de kuststreek werden dan ook ingeplant op de gronden die van nature uit hoger gelegen lagen, nl. de geulruggen en de oeverwallen op de rand van landinwaarts gelegen waterlopen¹³.

Uit het onderzoek van de morfologie van de middeleeuwse perceelsstructuur in Kamerlings Ambacht (fig. 5) blijkt dat er naast de zgn. vlaknederzettingen ook terpen in de kustvlakte voorkwamen¹⁴. Het betreft echter een vrij uitzonderlijk nederzettingstype; het aantal terpen in de kustvlakte is bijgevolg zeer beperkt. Behalve Leffinge behoren waarschijnlijk ook Bredene en mogelijk ook Dudzele tot dit nederzettingstype¹⁵.

Figuur 5 Het radiale patroon in de retrogressief gereconstrueerde 16de-eeuwse percelering van Leffinge (Tys 2004, fig. 5). Legende: 1. Defensieve dijk TerWease? 2. Inpolderingsgrachten Nieuwland noordoostelijk Leffinge 3. Defensieve dijk langs Testerepgeul (Hoge Dijkweg) 4. Vermoedelijke geul 5. Radiale percelering rond Leffinge, vermoedelijke wierde

¹² Baeteman 2008.

¹³ Tys 2004, 261.

¹⁴ Tys 2003, Tys 2004.

¹⁵ Tys 2004, 269.

Figuur 6 Orthofoto van Leffinge (AGIV)

Het centrum van Leffinge bestaat uit de huidige O.L.V-kerk, met daarrond een vrij onregelmatig plein (fig. 1). Oorspronkelijk werd de kerk omringd door het kerkhof; in 1957 werd een nieuwe begraafplaats buiten het dorp aangelegd. Aan westelijke zijde van het kerkplein loopt een weg, die duidelijk de vorm van het plein volgt. Op de 16de- en 17de-eeuwse parochiale ommelopers is duidelijk te zien dat alle gebouwen, voornamelijk boerderijen, radiaal georiënteerd zijn t.o.v. het kerkplein: ze zijn ingeplant langs de weg en langs het plein¹⁶.

Het radiale perceleringspatroon zet zich ook buiten de dorpskern van Leffinge voort. Rond de dorpskern komen taartvormige percelen voor, die radiaal georiënteerd zijn t.o.v. de dorpskern (fig. 5). Dit fenomeen is vooral aan westelijke zijde van het centrum duidelijk zichtbaar. Gelijkaardige perceelspatronen zijn ook rond terpen in het noorden van Nederland vastgesteld¹⁷. De taartvormige percelen wijzen op een straalsgewijze opdeling van de gronden rond de terpnederzetting. Elke boerderij op de terp kreeg een gelijkwaardig aandeel van het land: een hoger gelegen erf op de terp, een hoger gelegen land nabij de terp en een lager gelegen, natter land verder weg¹⁸. Het radiale perceleringspatroon illustreert m.a.w. waarschijnlijk maximaal gedifferentieerd grondbezit.

---

¹⁶ Tys 2004, 265.

¹⁷ Tys 2004, 266.

¹⁸ Tys 2004, 268.

Op de plaats waar de rand van de terp vermoed wordt, werd enkele jaren geleden een klein verkennend onderzoek uitgevoerd door het VIOE¹⁹. Tijdens dit onderzoek werden enkele ophogingslagen in klei aangetroffen. Spijtig genoeg gaat het om enkele beperkte waarnemingen en is het niet duidelijk in hoeverre deze resultaten te veralgemenen zijn.

---

¹⁹ Tys 2004, 268.

3. HISTORISCH-ARCHIVALISCH ONDERZOEK

3.1. STICHTING VAN DE PAROCHIEKERK

De kerk van Leffinge werd vermoedelijk gesticht rond het midden van de 10de eeuw, onder de patronage van de vroege graven van Vlaanderen²⁰. De stichting moet in verband gebracht worden met de figuur van Arnulf I (918-969). De kerk, vermoedelijk een zgn. *minster*-kerk, bediende de uitgestrekte moederparochie Leffinge, waartoe de huidige dorpen Leffinge, Mannekensvere, Slijpe, Stene en Wilskerke behoorden²¹. Als centrum van de moederparochie vervulde Leffinge vanaf de 10de eeuw een lokale centrumfunctie in de kustvlakte²². Dit verklaart waarom de kerk van Leffinge één van de vroegste parochiekerken uit de kustvlakte is²³.

In de 11de eeuw nam het belang van Leffinge nog toe: Leffinge vormde een microregionaal centrum van verschillende landelijke sociale en politieke instellingen²⁴. Uit de historische bronnen blijkt dat de parochierechten in deze periode beleend waren aan één van de belangrijkste adellijke families uit het graafschap Vlaanderen, nl. de familie *de Fauquemberghes*²⁵. Deze familie had nauwe banden met de orde van de Tempelridders: Godfried *de Fauquemberghes* was in 1118 zelfs één van de mede-oprichters van de tempelorde²⁶. In 1137-1138 droeg Willem II *de Fauquemberghes* het altaar van de moederparochie Leffinge met zo goed als alle bijhorende rechten over aan de orde van de tempelridders²⁷. De schenkingsoorkonde specificeert dat met het altaar van Leffinge ook de kapellen en de offergaven, tienden en andere *zaken en bezittingen* die tot de moederparochie behoorden, aan de tempelridders geschonken werden²⁸. Op die manier werden de tempelridders verantwoordelijk voor het onderhoud van de kerken in de moederparochie alsook voor de inning en de opslag van de tienden.

De orde van de tempelridders werd gesticht in 1120, aanvankelijk om de pelgrims te beschermen en de pelgrimsroutes en de heilige plaatsen te beveiligen²⁹. Al vrij snel stond de religieuze ridderorde in voor de beveiliging van het Heilige Land. Dankzij de steun van de hoge adel, die erg begaan was met de kruistochten in het Nabije Oosten, verwierf de orde van de tempelridders op korte tijd tal van bezittingen en inkomsten. Wat het graafschap

---

²⁰ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 57.

²¹ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 57. Een *minster*-kerk is een vorstelijke stichtskerk, die bediend werd door meer dan één religieuze.

²² Tys 2004, 272.

²³ Tys 2003.

²⁴ Tys 2004, 272.

²⁵ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 57

²⁶ Barber 1994, 6 (Zeebroek, Jansseune, Tys & Pieters 2006, 159)

²⁷ D'Albon 1913, nr. 141 (Zeebroek, Jansseune, Tys & Pieters 2006, 159)

²⁸ Zeebroek, Jansseune, Tys & Pieters 2006, 159.

²⁹ Zeebroek, Jansseune, Tys & Pieters 2006, 155-158.

Vlaanderen betreft, kregen de tempelridders talrijke bezittingen van de graven van Vlaanderen en van leden van de hoge adel³⁰. Tot de schenkingen behoorden bijvoorbeeld verpachte grafelijke domeinen of, in het geval van Leffinge, het altaar van de moederparochie.

3.2. ROMAANSE FASE

Enkele archeologische gegevens suggereren dat de romaanse kerk gebouwd werd in de 12de eeuw (cfr. 4.2.). Verdere historische gegevens over deze bouwfase ontbreken.

3.3. GOTISCHE FASE

In 1488 werd de uitgebreide romaanse kerk verwoest t.g.v. de politieke onlusten die ontstaan waren na de dood van Maria Van Bourgondië in 1482. De kerk werd in het laatste kwart van de 15de eeuw of eerste kwart van de 16de eeuw hersteld en uitgebreid tot een hallenkerk.

3.4. BELEG VAN OOSTENDE

De *Catalogus van Kaarten en Plannen*, opgemaakt door A. Schouteet, vermeldt 2 laat-16de-eeuwse plannen van een kerk, die tot fort zou omgebouwd worden³¹.

De opmaak van de plannen moet binnen de context van het Beleg van Oostende (1600-1604) gesitueerd worden. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) brak in de Nederlanden een religieus-politieke strijd uit tegen het centrale Spaanse gezag. Enkele belangrijke episodes van die strijd speelden zich af in de kustvlakte, met name rond Oostende en Nieuwpoort. In Oostende hielden de protestanten zich op, samen met de Staatse troepen; Nieuwpoort daarentegen was in handen van de Spaanse, katholieke overheersers. Deze situatie zou uiteindelijk in 1601 leiden tot de Spaanse belegering van Oostende.

Met het oog op de belegering van Oostende lieten de Spaanse aartshertogen rond de stad een dubbele fortengordel aanleggen. De eerste linie bevond zich op ca. 7km van de stad en omvatte ondermeer versterkingen te Leffinge, Snaaskerke, Oudenburg, Plassendale en

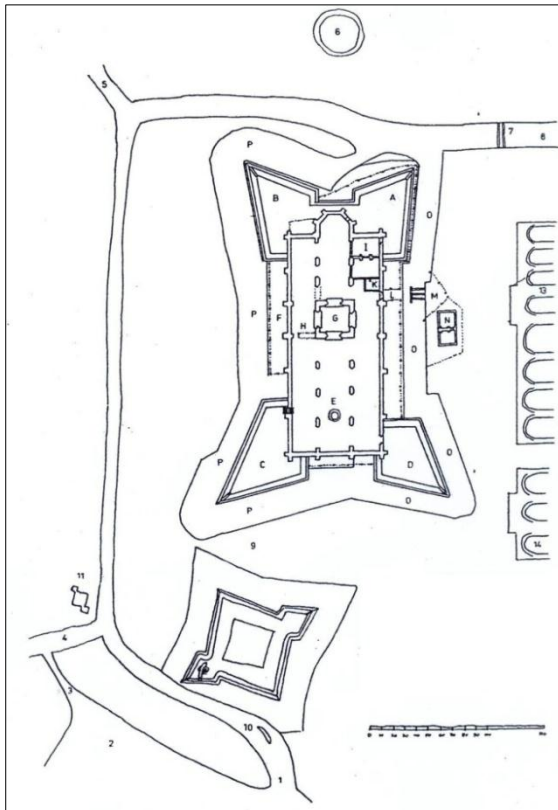
---

³⁰ Zeebroek, Jansseune, Tys & Pieters 2006, 158.

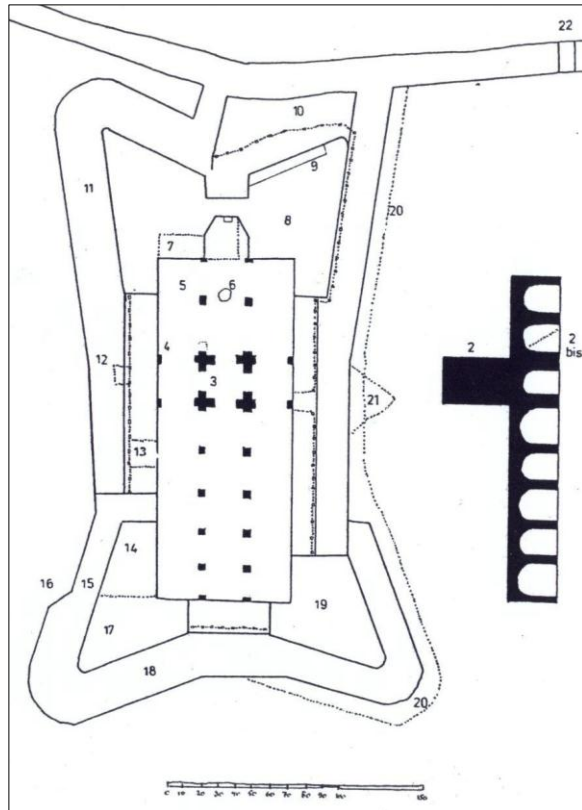
³¹ *Catalogus van Kaarten en Plannen*, plan nr. 139 en plan nr. 140 (De Keyser 1982, 140-155).

Bredene³². De tweede linie, de zgn. binnengordel, bevond zich op 1 tot 2 km van de stad en bestond uit het fort Albertus, Isabella, Sint-Clara, Sint-Michiel en een fort te Bredene³³.

Kort voor of tijdens het beleg van Oostende werden plannen gemaakt om de kerk van Leffinge op te nemen binnen een rechthoekige aarden gebastioneerde versterking (zgn. schans), uitgevoerd volgens het Oud-Nederlands stelsel. Dit vestingbouwkundig stelsel, vooral ontwikkeld door Simon Stevin, werd algemeen aangewend in de 16de en 17de eeuw. Het werd gekenmerkt door het toepassen van aarden wallen, natte grachten en bastions met rechte flanken die haaks op de courtines staan.

Figuur 7 Plan nr. 139 (De Keyser 1982, 152)

Figuur 8 Plan nr. 140 (De Keyser 1982, 150)

In het Stadsarchief van Brugge bevinden zich twee ontwerpplannen (nr. 139 en 140), waarop de kerk van Leffinge geïntegreerd is in een militair bolwerk. Behalve de verschillende lokalisering van de vieringtoren, vertonen de twee ontwerpplannen nog enkele andere opmerkelijke verschillen. Zo zijn op plan nr. 140 werken als uit te voeren aangeduid, die op plan nr. 139 reeds zijn verwezenlijkt. Waarschijnlijk zijn beide plannen kort na elkaar tot stand gekomen, ergens op het einde van de 16de eeuw. Wellicht vereiste de militaire strategie tijdens of kort na het eerste ontwerp (plan nr. 140) wijzigingen en was men dus genoodzaakt tot een nieuw ontwerp (plan nr. 139).

³² Zeebroek, Tys, Pieters, Baeteman, 2002, 60-62.

³³ Zeebroek, Tys, Pieters, Baeteman 2002, 62.

In elk geval voorziet plan nr. 140 om de kerktoren grotendeels te slechten, dicht te metselen, op te vullen en om te vormen tot een uitkijktoren. Onmiddellijk ten noorden van het koor werd volgens het ontwerpplan een *cordegarde* (= *corps de garde*) ingericht, nl. een al dan niet versterkt wachthuis, wat ook is aangeduid op plan nr. 139. Ten zuiden van de schans werd buiten de gracht nog een extra bastionvormige palissade voorzien. Volgens het ontwerpplan nr. 139 werd de palissade uiteindelijk uitgebreid, zodat ze nu ook het huis van de sergeant omvatte.

Om bij eventuele belegeringen de troepen in eigen behoeften te kunnen voorzien, werd er een waterput, een broodbakoven en opslagplaatsen voorzien. Op plan nr. 140 is de waterput voorzien in het koor. Op plan nr. 139 daarentegen is deze aangeduid in het westelijke deel van het schip. De broodbakoven is volgens beide plannen voorzien tegen de noordelijke buitengevel van het schip. Nog anders dan bij plan nr. 140 is de inplanting op het plan nr. 139 van een kapiteinswoning met wachthuis in het zuidoostelijke gedeelte van de kerk. Vlakbij dit wachthuis is er een valbrug voorzien, wat niet is aangeduid op plan nr. 140.

Op het ontwerpplan nr. 139 is ten westen van de versterking, onmiddellijk aan de Ieperleet, nog een tweede kleinere versterking voorzien dat als voorpost kan gefungeerd hebben. Dit fort met vierkant plattegrond is voorzien van een gracht en twee bastions met rechte flanken op de zuidoostelijke en noordwestelijke hoek. Bij deze laatste is duidelijk een veldgeschut afgebeeld.

In hoeverre de geplande werken en/of aanpassingen daadwerkelijk zijn uitgevoerd, is onduidelijk. Historische en/of archeologische gegevens die hieromtrent meer uitsluitsel kunnen verschaffen, ontbreken vooralsnog.

3.5. NEOGOTISCHE FASE

Na het beleg van Oostende werd de gotische hallenkerk ingrijpend verbouwd: de benedenkerk werd volledig afgebroken, waardoor de kerk bijna tot de helft gereduceerd werd.

In 1876 werd beslist om de bouwvallige gotische kerk volledig af te breken en een nieuwe, neogotische kerk te bouwen³⁴. De oude kerk werd gesloopt in 1877 en de nieuwe kerk werd gebouwd in 1877-1879 naar ontwerp van architect A. Verbeke (fig. 9, bijlage 2 en 3)³⁵. Op 17 oktober 1879 werd de nieuwe kerk ingewijd door Mgr. Faict.

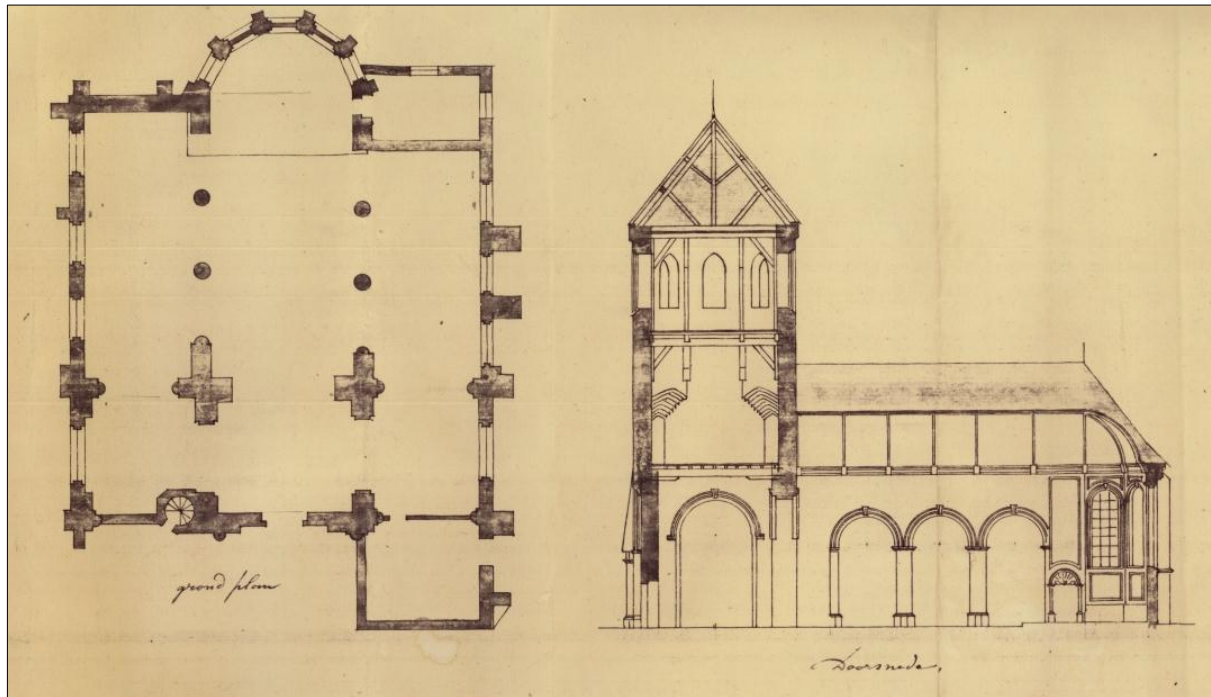
Reeds in 1904 werden de eerste grote herstellingswerken uitgevoerd³⁶.

---

³⁴ De bouwvallige toestand van de kerk wordt beschreven in het *Bestek en begroting van voorgestelde ijzer-metselwerk, enz., voor de herstelling en verzekering van het kerkgebouw der gemeente Leffinghe, district Oostende* (8 november 1834, Archief Fam. Snauwaert-Vercamer, bijlage 4).

³⁵ KB van 24.06.1877.

³⁶ <http://cai.erfgoed.net/cai/index.php>

Figuur 9 Detail uit het opmetingsplan van arch. A. Verbeke (archief Fam. Snauwaert-Vercamer)

De kerk werd bij KB van 06.07.1976 beschermd als monument³⁷.

---

³⁷ <http://cai.erfgoed.net/cai/index.php>

4. ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

4.1. ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 1984 (D. VAN EENHOOGHE)³⁸

Eind 1984 voerde D. Van Eenhooge (Bestuur Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap), in nauwe samenwerking met ir. W. Snauwaert, archeologisch onderzoek uit rond de kerk van Leffinge. De opgraving kaderde in de reeks onderzoeken die uitgevoerd werden n.a.v. de stabiliteitsproblemen van de kerk.

Het overzicht van het uitgevoerde onderzoek is gebaseerd op het interim-rapport van D. Van Eenhooge (1985), zijn artikel in *Archaeologia Mediaevalis* (1985) en het ongepubliceerde opgravingsplan (schaal 1:100) - met bijhorende beschrijving van de structuren - dat ons door D. Van Eenhooge ter beschikking gesteld werd³⁹. Het gedigitaliseerde opgravingsplan werd opgenomen als bijlage 5; de beschrijving als bijlage 6.

Op basis van de opgravingsresultaten concludeerde D. Van Eenhooge dat de romaanse kerk waarschijnlijk bestond uit een driebeukige benedenkerk, een kruisbeuk met vieringtoren en een koor geflankeerd door twee kapellen die op de dwarsbeuk ingeplant zijn. De oudste muren waren opgetrokken in grijsgroene veldsteen (Paniselianaanse kiezelzandsteen). De lengte van de romaanse kerk bedroeg tussen 40m en 45m; de breedte tussen 18m en 23m⁴⁰. De vloer bevond zich op 165cm t.o.v. het vloerpeil van 1984.

Tijdens de laatromaanse of vroeggotische periode werd de kerk lichtjes uitgebreid. Het uitzicht en de omvang van de kerk veranderde echter niet spectaculair⁴¹. De zuidelijke koorkapel werd naar het oosten uitgebreid: de uitbreiding bestaat uit een veldstenen kern, met bakstenen parement (26/28x13/14x6/7cm). Tijdens deze fase werden in de dwarsbeuk en in de koorkapellen ook muurbanken aangebracht. De vloer van deze kerk bevond zich op 130cm t.o.v. het vloerpeil van 1984.

Eind 15de/begin 16de eeuw, na de verwoesting van 1488, werd de kerk verbouwd en uitgebreid tot een hallenkerk. Tijdens het archeologisch onderzoek kon duidelijk vastgesteld worden dat het schip en het koor van de kerk uitgebreid werden; de verbouwing werd uitgevoerd met bakstenen van het formaat 24/25x12x6cm. Tijdens deze fase werd in de sluitmuur van de zuidelijke dwarsbeuk een deuropening aangebracht. Het vloerniveau tijdens deze fase bevond zich op 90cm t.o.v. het vloerpeil van 1984.

Na de verwoesting van de kerk op het einde van de 16de eeuw, volgde een laatste restauratiefase in de 17de eeuw. Bij deze restauratie werd de volledige benedenkerk afgebroken. De vloer bevond zich op 60cm t.o.v. het vloerpeil van 1984.

---

³⁸ Wij willen D. Van Eenhooge uitdrukkelijk bedanken voor het ter beschikking stellen van zijn gegevens en zijn zeer gewaardeerde medewerking aan dit rapport!

³⁹ Van Eenhooge 1985a, Van Eenhooge 1985b, 50-52. Het opgravingsplan uit 1984 werd in 1999 aangevuld met enkele waarnemingen. We willen opmerken dat wij niet over de recentste versie van dit plan konden beschikken.

⁴⁰ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 58.

⁴¹ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 58.

Uitgaande van de opgravingsresultaten, de algemene kenmerken van de romaanse kerkbouw in West-Vlaanderen en het 16de-eeuwse bronnenmateriaal, werd een theoretische reconstructie van het oude grondplan van de kerk gemaakt. Op basis van deze reconstructie concludeerde D. Van Eenhooge dat de neogotische kerk niet in dezelfde aslijn gebouwd is als de oude kerk: het verschil tussen beide bedraagt ca. 3°. De gedigitaliseerde reconstructie werd opgenomen als bijlage 7.

4.2. ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 1999 (IR. W. SNAUWAERT, L. SCHIETECATTE, M. PIETERS, D. VAN EENHOOGHE)

In 1999 - tijdens restauratiefase 4 - werden vrij ingrijpende graafwerken in de kerk uitgevoerd. Deze werkzaamheden gebeurden in het kader van de aanleg van de kokers van de verwarmingsinstallatie.

Tijdens de graafwerken kwamen heel wat muurresten alsook een groot aantal begravingen aan het licht. De opgraving en de registratie van de archeologische resten gebeurde in eerste instantie door ir. W. Snauwaert⁴². De structuren werden zorgvuldig vrij gelegd, gefotografeerd en gedetailleerd beschreven. Wat de beschrijving betreft, werd heel wat aandacht besteed aan de aard van de materialen, de metseltechniek, het formaat van de (bak)stenen, de aan- of afwezigheid van afwerkingslagen edm. De archeologische resten werden zo goed mogelijk analoog ingetekend, wat uiteindelijk resulteerde in de opmaak van een opgravingsplan (schaal 1:50). Op dit plan werden de gebruikte materialen, het baksteenformaat en de fasering van alle muurresten zorgvuldig aangeduid. Het gedigitaliseerde opgravingsplan is opgenomen als bijlage 8.

Tussen 4 maart en 15 juli 1999 voerde ook het toenmalige IAP (huidig VIOE), meer bepaald L. Schietecatte en M. Pieters, archeologisch onderzoek uit in de kerk van Leffinge⁴³. Vermits de helft van de kerkvloer, van het portaal tot aan de dwarsbeuk, reeds gebetonneerd was, beperkte het onderzoek van het IAP zich tot de linker zijbeuk en een sleuf buiten de kerk. De zijbeuk was bij aanvang van het onderzoek reeds grotendeels uitgegraven; de opgraving in de benedenkerk beperkte zich noodgedwongen tot het registreren van de archeologische resten die reeds blootgelegd waren door ir. W. Snauwaert.

Tenslotte dienen we op te merken dat de meeste vrijgelegde muren in 1999 ook door D. Van Eenhooge ingetekend zijn en aangevuld werden op zijn opgravingsplan.

---

⁴² Wij willen ir. W. Snauwaert hartelijk bedanken voor het ter beschikking stellen van talrijke gegevens uit het archief van de familie Snauwaert-Vercamer, alsook de opgravingsplannen en de vele foto's.

⁴³ Wij willen het VIOE, meer bepaald I. Zeebroek en M. Pieters hartelijk bedanken voor het ter beschikking stellen van het interim-rapport van dit onderzoek.

Het overzicht van het onderzoek, uitgevoerd in 1999, is gebaseerd op het archiefmateriaal van de familie Snauwaert-Vercamer, de opgravingsplannen van ir. W. Snauwaert, de foto's van O. Snauwaert, het interim-rapport van L. Schietecatte, M. Pieters, D. Tys en I. Zeebroek en een beperkt overzichtsartikel dat in 2003 in *Archaeologia Mediaevalis* gepubliceerd werd⁴⁴. We willen benadrukken dat het overzicht onvolledig is, omdat een groot deel van de opgravingsgegevens nog uitgewerkt moet worden.

Het archeologisch onderzoek bracht één interessant grondspoor aan het licht: het betreft een gracht, die vermoedelijk niet van natuurlijke oorsprong was⁴⁵. Het opvullingspakket bestond uit verschillende lagen grijze tot zwarte klei met organische lensjes en schelpenpakketjes. Het aardewerk uit de grachtvulling dateert uit het tweede kwart van de 11de en het eerste kwart van de 12de eeuw⁴⁶. Net boven de vulling van deze gracht werd volgens L. Schietecatte en M. Pieters de oudste begraving (begraving 1) aangetroffen⁴⁷. Het aardewerk uit de grachtvulling geldt dan ook als een *terminus post quem* voor de bouw van de romaanse kerk: vermoedelijk werd deze in de 12de eeuw opgetrokken.

De aangetroffen muurresten behoorden ofwel tot de romaanse ofwel tot de gotische voorganger van de huidige kerk. De vrijgelegde romaanse muren zijn te interpreteren als de buitenmuren van de kerk. Wat het bouw materiaal betreft, wordt in het interim-rapport van L. Schietecatte, M. Pieters, D. Tys en I. Zeebroek een onderscheid gemaakt tussen muren opgebouwd uit Doornikse kalksteen enerzijds en Paniseliane veldsteen anderzijds⁴⁸. Op basis van deze vaststelling stelt men zich de vraag of de muren opgebouwd uit Doornikse kalksteen tot een andere bouw fase behoren. Op het plan van ir. W. Snauwaert en in de beschrijvingen van D. Van Eenhooge wordt echter nergens melding gemaakt van muren uit Doornikse kalksteen.

Daarnaast kwamen ook verschillende muren van de gotische hallenkerk aan het licht. In de benedenkerk werd de traptoren aangesneden, die in detail besproken wordt in 5.2.8. N.a.v. deze ontdekking besliste ir. W. Snauwaert om het traject van de koker van de verwarmingsinstallatie aan te passen, zodat de traptoren *in situ* bewaard kon blijven. Daarnaast konden ook de funderingen van de buitenmuren van de gotische kerk en twee pijlers van de vieringtoren, met name de noordoostelijke en de zuidoostelijke pijler, onderzocht worden. In één van de pijlers, met name in de noordoostelijke pijler, bleken verschillende fragmenten van grafzerken ingewerkt te zijn (fig. 10, 11, 12).

---

⁴⁴ Schietecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X. Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003.

⁴⁵ Schietecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X.

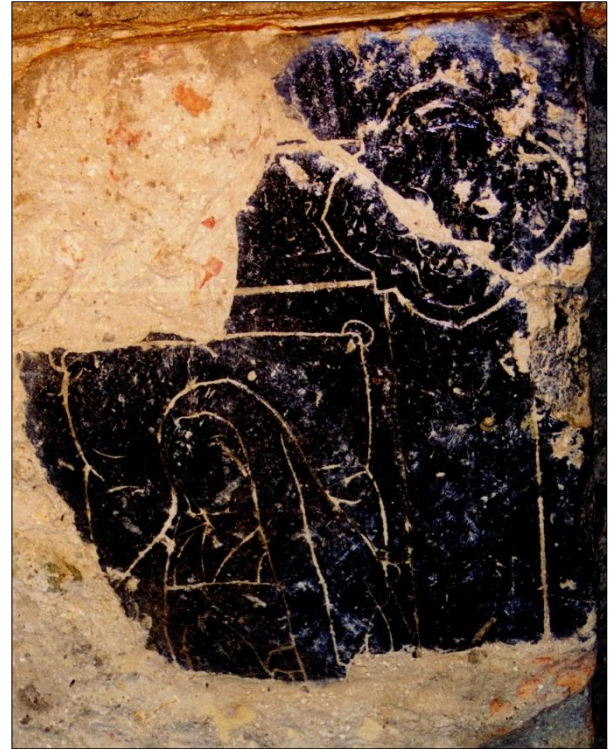
⁴⁶ Tys, Schietecatte, Van Eenhooge, Zeebroek & Pieters 2003, 58.

⁴⁷ Schietecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X.

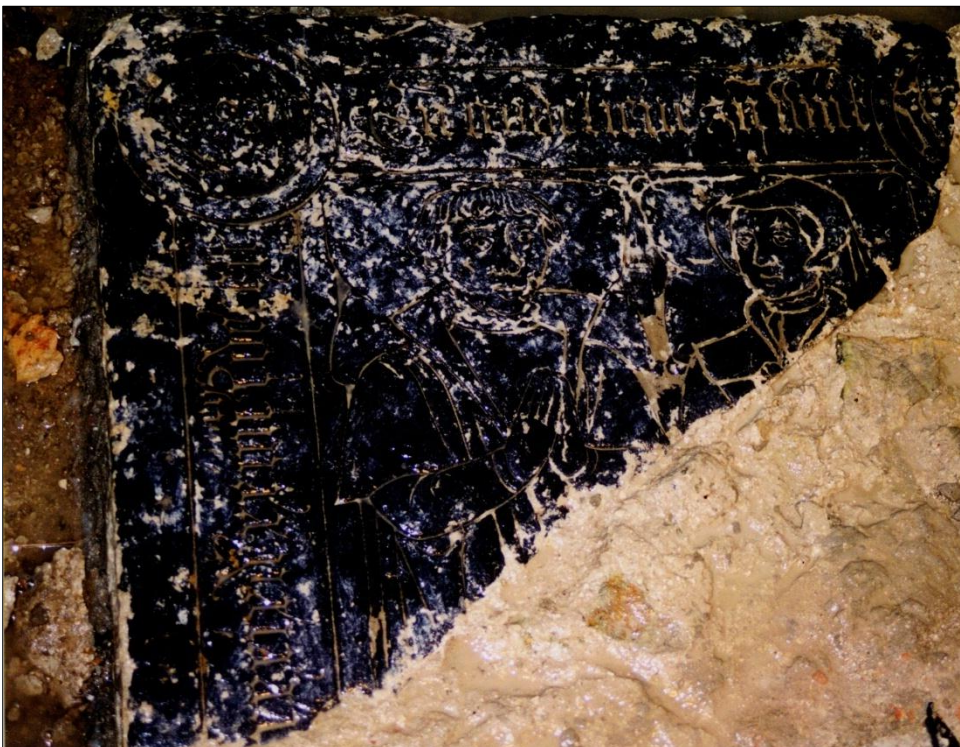
⁴⁸ Schietecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X.

Figuur 10 Noordoostelijke vieringpijler met ingewerkt grafzerkfragment (Lic. O. Snauwaert)

Figuur 11 Detail grafzerkfragment (Lic. O. Snauwaert)

Figuur 12 Detail grafzerkfragment (Lic. O. Snauwaert)

Behalve muurresten kwamen ook een groot aantal begravingen aan het licht. In totaal gaat het om 63 skeletten. Volgens L. Schiettecatte en M. Pieters kunnen deze op basis van het stratigrafisch onderzoek ingedeeld worden in vier chronologische fases⁴⁹. Omdat de opgravingsresultaten nog niet volledig uitgewerkt zijn, is het momenteel niet duidelijk in welke periode de verschillende fases te situeren zijn.

Volgens L. Schiettecatte en M. Pieters zijn de oudste skeletten (fase 1) zonder uitzondering onder de 4m TAW te situeren. Het gaat o.a. om de begravingen die zich net boven de grachtvulling en in het kleiige ophogingspakket van de buitensleuf bevonden⁵⁰. Uit het interim-rapport blijkt dat de aanduiding van de kist bij deze begravingen het best bewaard was. De bakstenen graven (fig. 13) behoren tot fase 3; ook hier werden regelmatig houtresten aangetroffen. Tot de jongste fase behoren de begravingen in de verstoorde bodem, zowel binnen als buiten de kerk.

Figuur 13 Bakstenen graf met restanten van houten kist (Lic. O. Snauwaert)

Figuur 14 Bakstenen graf met bepleisterde binnenzijde en versierd met een rood kruis (Lic. O. Snauwaert)

Figuur 15 Detail van het rood kruis (Lic. O. Snauwaert)

⁴⁹ Schiettecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X.

⁵⁰ Schiettecatte, Pieters, Tys & Zeebroek X.

Minstens 1 graf was aan de binnenzijde volledig bepleisterd en lokaal versierd met een rood geschilderd kruis (fig. 14 en 15)⁵¹. Dankzij ir. W. Snauwaert was een deel van het gemetselde graf bij aanvang van het huidig onderzoek nog steeds aanwezig in de kerk. Spijtig genoeg bleek na een gedetailleerd onderzoek dat de verfsporen op de pleisterlaag niet meer bewaard waren. Het is dan ook niet duidelijk of het kruis al dan niet te identificeren is als een zgn. maltezerkruis, gekenmerkt door acht spitse punten.

---

⁵¹ Dit graf werd tijdens de werkzaamheden zorgvuldig blootgelegd en geregistreerd door ir. W. Snauwaert.

5. ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 2010

5.1. METHODOLOGIE

5.1.1. VOOROPGESTELDE METHODOLOGIE

Voorafgaand aan het archeologisch onderzoek werden *Bijzondere voorschriften bij de vergunning voor een archeologische prospectie met ingreep in de bodem* opgemaakt door Ruimte en Erfgoed. Deze technische bepalingen omvatten de kwaliteitsnormen waaraan het archeologisch onderzoek dient te voldoen.

Volgens de *Bijzondere voorschriften* bestaat het veldwerk uit drie componenten: een voorafgaande opgraving, een werfbegeleiding in de huidige sacristie en het optekenen van reeds vrijgelegde structuren. De voorafgaande opgraving dient zich te beperken tot de zones die door de werken verstoord zullen worden. Het bodemarchief dat door de werken ongemoeid gelaten wordt, wordt als archief in de bodem bewaard voor toekomstige generaties. In de zones die opgegraven dienen te worden, wordt de bodem tot op 30cm van het dorpelpeil (basis pilaren koor) uitgegraven.

5.1.2. ONDERZOEKSMETHODE

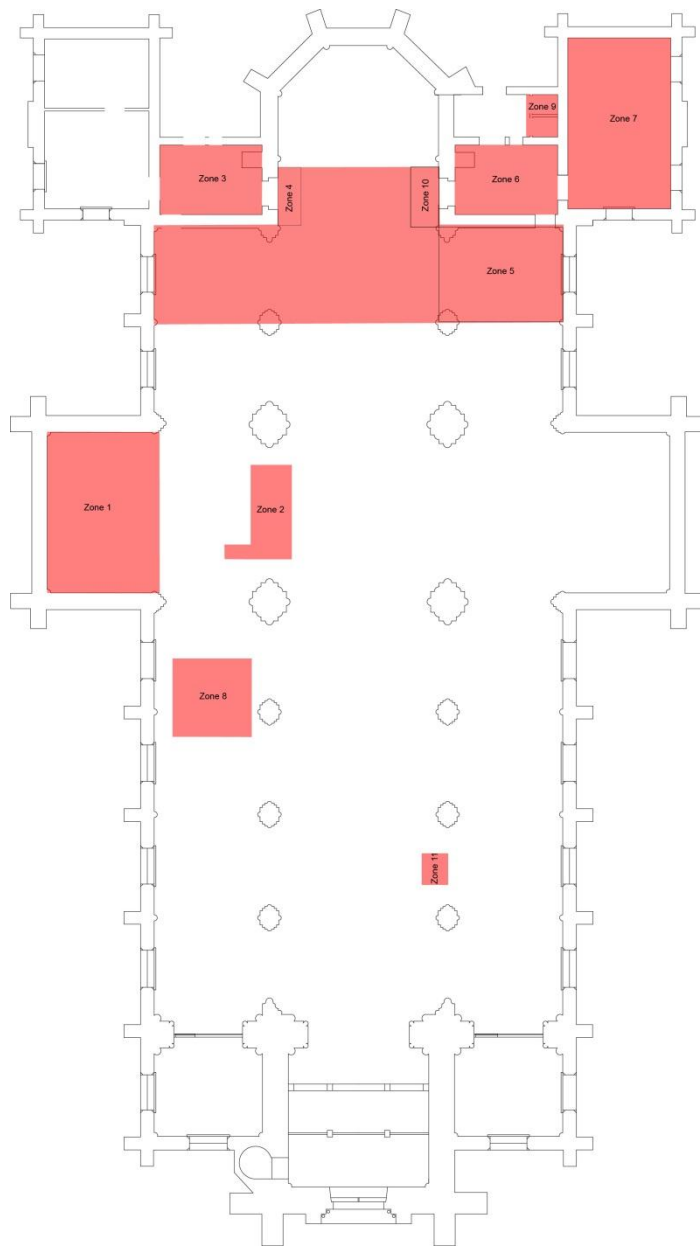
5.1.2.1. Digitalisatie grond- en opgravingsplannen

Bij aanvang van het onderzoek was er geen digitaal grondplan van de O.L.V.-kerk beschikbaar. In overleg werd beslist om het grondplan, dat door ir. W. Snauwaert op schaal 1:100 gemaakt werd, te digitaliseren (bijlage 1). Op die manier zouden de gedigitaliseerde veldtekeningen van het huidig onderzoek correct in het grondplan van de kerk ingepast kunnen worden.

De opgravingsresultaten van de onderzoeken die uitgevoerd zijn in de jaren '80 en '90 bleken evenmin digitaal beschikbaar. Zowel het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5) als het opgravingsplan van ir. W. Snauwaert (bijlage 8) zijn van cruciaal belang voor de interpretatie van de huidige onderzoeksresultaten en werden daarom eveneens gedigitaliseerd.

Om de relatie tussen het oude en het nieuwe grondplan van de kerk exact te kunnen bepalen, werd beslist om ook het plan van architect A. Verbeke te digitaliseren (bijlage 3).

5.1.2.2. Opgravingsmethodologie

Tijdens het huidige onderzoek werden in totaal 11 zones archeologisch onderzocht (fig. 16). Het onderzoek concentreerde zich voornamelijk in het oostelijke gedeelte van de huidige kerk, met name in het koor (zone 4, 5 en 10), in de doorgang naar de sacristie (zone 3 en 6), in de zuidelijke sacristie (zone 7) en in de bergplaats (zone 9). Ter hoogte van het huidige transept werden twee zones onderzocht: zone 1 en zone 2. In de benedenkerk werden twee zones onderzocht: zone 8 en zone 11.

In zone 1, 2, 3, 8 en 11 beperkte het onderzoek zich tot het registreren van de archeologische resten die in het verleden reeds vrijgelegd waren. In zone 4, 5, 6, 7 en 10 werd de bodem, conform de voorwaarden van de bijzondere voorschriften, manueel uitgegraven tot op 30cm onder het dorpelpeil. De resten in zone 9 kwamen aan het licht tijdens een werfbegeleiding.

Figuur 16 Schematische aanduiding van de opgravingszones

In alle zones werd dezelfde opgravingsmethodologie toegepast: de archeologische structuren werden handmatig opgekuist, gefotografeerd en gedetailleerd beschreven. Gezien de complexiteit van de site werd extra aandacht besteed aan de beschrijving van het materiaalgebruik, steenformaat, metseltechniek, steenverbanden, aan- of afwezigheid van afwerkingslagen etc.

Alle structuren werden m.b.v. lokale meetsystemen analoog ingetekend op schaal 1:20⁵². De analoge tekeningen werden gedigitaliseerd in Adobe Illustrator CS3 en nadien als dwg-file ingepast in het gedigitaliseerde grondplan van de kerk.

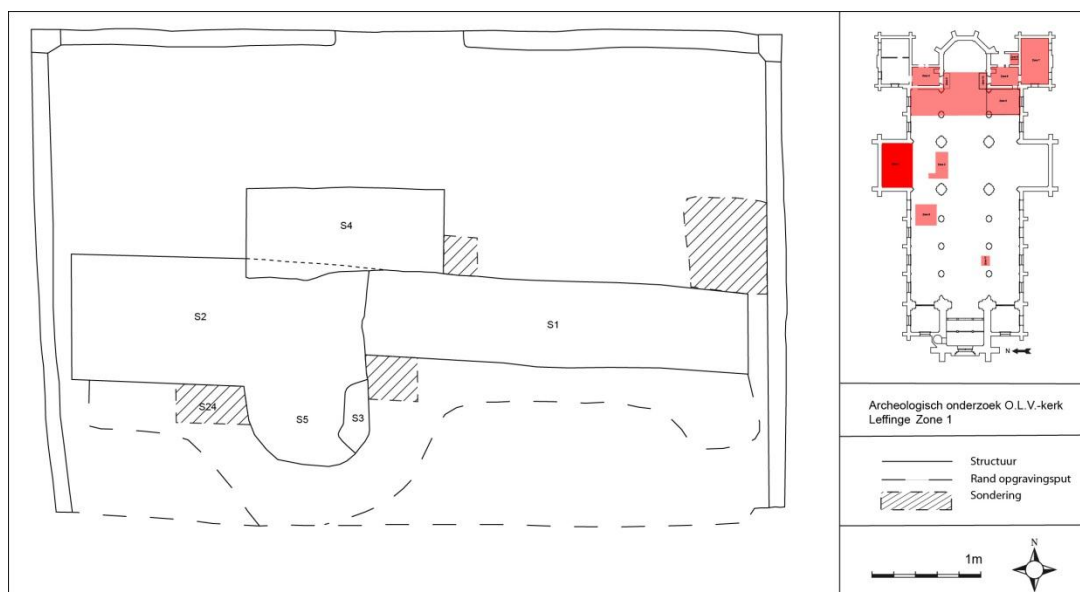
Van alle archeologische structuren werd het niveau t.o.v. de Tweede Algemene Waterpassing (TAW) bepaald. Daarnaast werd telkens ook het TAW van het opgravingsvlak bepaald.

Tijdens het onderzoek werden zoveel mogelijk stalen genomen voor eventueel verder natuurwetenschappelijk onderzoek. Wat de veldstenen muren betreft, werden zowel stalen genomen van de veldsteen als van de kalkmortel. Ook alle afwerkingslagen werden bemonsterd. Bijlage 10 geeft een overzicht van alle stalen.

5.2. RESULTATEN

5.2.1. ZONE 1

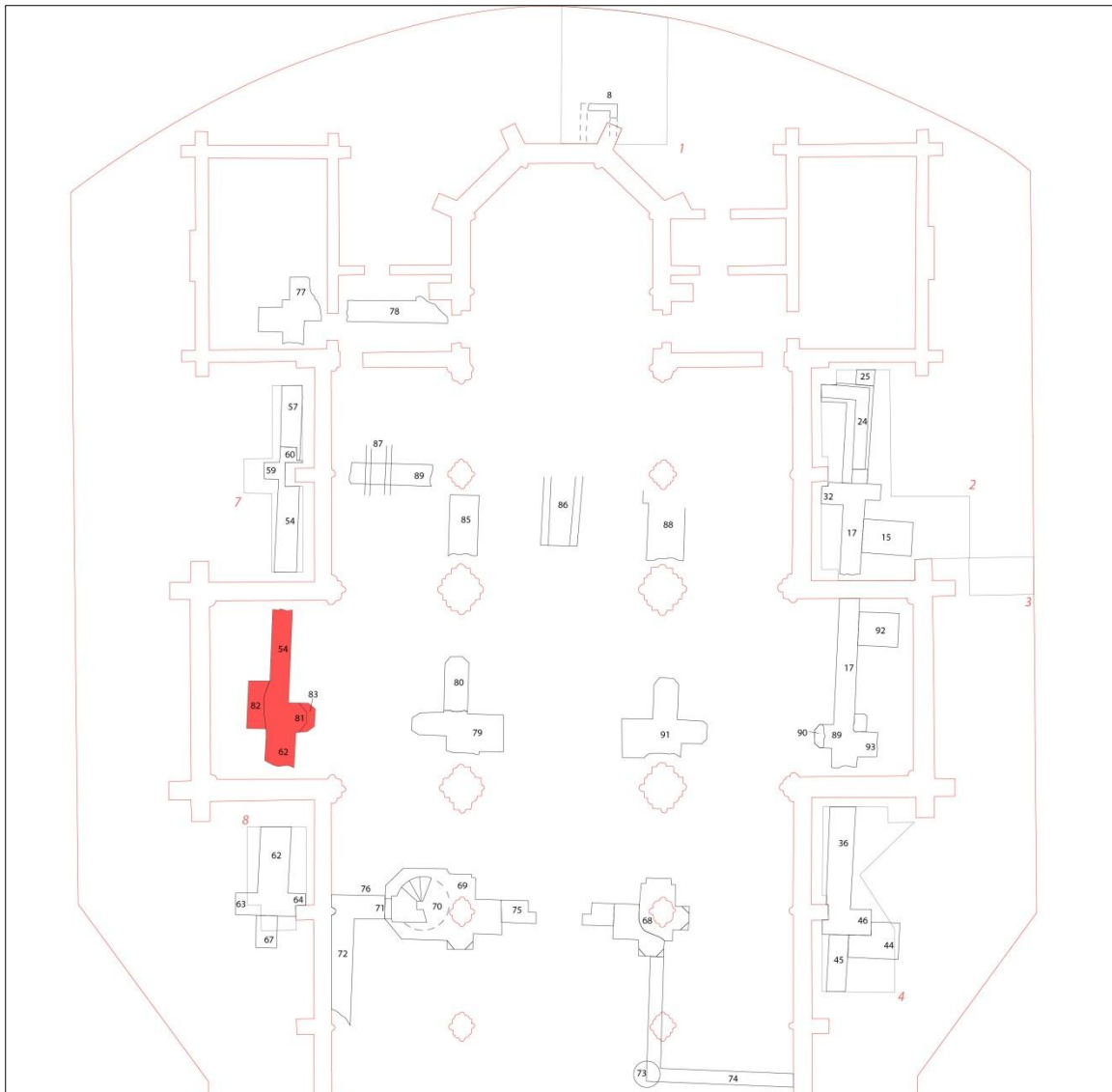
Het onderzoek in het noordelijk transept van de huidige kerk bestond uit de registratie van enkele muren, die in het verleden reeds aan het licht gekomen waren (fig. 17). Zowel ir. W. Snauwaert als D. Van Eenhooge maakten een gedetailleerde beschrijving van deze muren⁵³.

Figuur 17 Overzichtsplan van zone 1

⁵² Het grondplan van zone 1 vormt hierop een uitzondering: deze tekening werd gemaakt op schaal 1:10.

⁵³ Muren S1, S2, S3, S4 en S5 corresponderen respectievelijk met de nrs. 54, 62, 83, 82 en 81 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

Figuur 18 Detail van het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5)

S2 (5,23m TAW) heeft een max. breedte van 1,12m en kon over een afstand van 2,65m gevolgd worden. Aan westelijke zijde is de muur uitgebroken voor de aanleg van de huidige kerk. Het westelijk vervolg van deze muur werd in 1984 door D. Van Eenhooge onderzocht in sleuf 8 (muur 62, fig. 18)⁵⁴. S2 is opgebouwd uit grijsgroene veldsteen (glauconiethoudende zandsteen) en een vrij zachte geelachtige kalkmortel⁵⁵. De muur bestaat uit een veldstenen vullingsmetselwerk, met aan weerszijden een regelmatig parement. Het formaat van de veldstenen waarmee het parement van S2 opgetrokken is, lijkt iets kleiner te zijn dan bij S1 (zie verder). We dienen echter op te merken dat het parement van S2 enkel aan noordelijke zijde in detail onderzocht kon worden. De onderzochte hoogte van de muur bedroeg bovendien slechts 70cm. Het is dan ook niet duidelijk in hoeverre deze vaststelling veralgemeend kan worden.

⁵⁴ Archief D. Van Eenhooge.

⁵⁵ Beproeverslag natuursteen, Universiteit Gent, Department of Geology and Soil Science, 2010. Met dank aan Denys NV.

S2 werd door D. Van Eenhooge geïnterpreteerd als het restant van de noordelijke transeptgevel van de romaanse kerk⁵⁶. Bijlage 14 illustreert duidelijk dat S2 zich ter hoogte van de noordelijke transeptgevel van de gotische hallenkerk bevindt. Op basis van de gebruikte bouwmaterialen en -techniek kunnen we echter met zekerheid stellen dat S2 in de romaanse fase te situeren is. Bijgevolg kunnen we concluderen dat de interpretatie van D. Van Eenhooge inderdaad juist is.

Aan zuidelijke zijde kunnen we eenzelfde vaststelling doen: muur 36 die in 1984 in sleuf 4 aangesneden werd (bijlage 5, fig. 18), bevindt zich exact ter hoogte van de zuidelijke transeptgevel van de gotische hallenkerk (bijlage 14), maar vertoont dezelfde opbouw als S2 en moet bijgevolg eveneens in de romaanse fase gesitueerd worden. Sleuf 4/muur 36 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5, fig. 18) is m.a.w. de zuidelijke tegenhanger van S2.

Figuur 19 Overzichtsfoto van zone 1 (D. Kyndt)

Haaks op S2 komt een muur voor (S5), die zich slechts 72cm t.o.v. de zuidzijde van S2 uitstrekt en even breed is als S2. Het gaat om een veldstenen muur, die in een latere fase voorzien is van een bakstenen parement (S3) met afgeschuinde flanken (fig. 20). Tijdens het huidig onderzoek kon het parement enkel nog aan oostelijke zijde vastgesteld worden, maar oorspronkelijk kwam S3 rond de drie zijden van S5 voor⁵⁷. Het bewaarde parement bestond uit 4 lagen bakstenen van het formaat 24/25x11,5x5,5/6cm.

Figuur 20 Overzichtsfoto van S5 met aanduiding van het bakstenen parement S3

⁵⁶ Archief D. Van Eenhooge.

⁵⁷ Cfr. bijlage 5 (muur 83).

Hoewel we dit slechts zeer lokaal en oppervlakkig konden vaststellen, is de opbouw van de oorspronkelijke, veldstenen, muur S5 erg gelijkaardig aan S2. Indien we ervan uitgaan dat de breedte van S5 niet gewijzigd is na de aanpassing met het bakstenen parement, is S5 bovendien exact even breed als S2. De gelijkaardige opbouw en de identieke breedte doen veronderstellen dat S5 en S2 gelijktijdig zijn. Spijtig genoeg kon op het terrein niet vastgesteld worden of S2 en S5 al dan niet verbonden waren. In de hoek S2-S5 kwam op 4,95m TAW een bakstenen (vloer)niveau aan het licht: S24 (fig. 21). Na overleg met Ruimte en Erfgoed werd beslist om de sondering op dit niveau te staken en het verband S2-S5 niet verder te onderzoeken. Niettemin vermoeden we, in navolging van D. Van Eenhooge, dat S5 en S2 gelijktijdig zijn en dat S5 bijgevolg te identificeren is als de oostelijke muur van de noordelijke transeptarm van de romaanse kerk⁵⁸.

De aanpassing van de veldstenen muur kan, op basis van het baksteenformaat van S3, wellicht in de gotische periode gesitueerd worden. De oorspronkelijke veldstenen muur werd hiervoor aan oostelijke, zuidelijke en westelijke zijde plaatselijk afgekapt. De interpretatie van deze structuur met afgeschuinde, bakstenen flanken binnen het gotische grondplan is vrij duidelijk: S5 moet geïnterpreteerd worden als een pilaster van het zijkoor. S5 en zijn zuidelijke tegenhanger S31 (cfr. 5.2.2.) dienden de verticale druk van het noordelijke transept en/of van de vieringtoren op te vangen. Beide structuren worden verder in detail besproken in 5.2.2.

De bakstenen structuur S24, in de hoek S2-S5, kon slechts gedeeltelijk onderzocht worden: in overleg met Ruimte en Erfgoed werd immers beslist om deze structuur -die zich verder uitstrekte in westelijke en zuidelijke richting- niet verder vrij te leggen. S24 bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten baksteen, die gekenmerkt worden door een breedte van 11,5cm. Slechts 2 bakstenen waren volledig; het baksteenformaat bedroeg 24,5x11,5x5,5cm. Ondanks het feit dat S24 slechts lokaal onderzocht kon worden, bleek duidelijk dat de vloer afhelt in zuidelijke richting. Of het om een verzakking of om een doelbewuste aanleg gaat, is niet duidelijk. De vraag tot welke fase deze structuur behoort, kan niet met zekerheid beantwoord worden. Uitgaande van de TAW-gegevens lijkt het waarschijnlijk dat de vloer eerder tot de 17de-eeuwse fase behoort.

Figuur 21 Vloer S24

---

⁵⁸ Archief Dirk Van Eenhooge.

Figuur 22 Overzichtsfoto S1

Aan oostelijke zijde van S2 strekt zich een tweede OW georiënteerde veldstenen muur uit (S1). Deze muur (5,36m TAW) is 75cm breed en kon over een afstand van 3,5m gevolgd worden. Aan oostelijke zijde is S1 uitgebroken voor de aanleg van de huidige kerk. Het oostelijk vervolg van deze muur werd in 1984 door D. Van Eenhooge aangetroffen in sleuf 7 (muur 54, fig. 18)⁵⁹. S1 vertoont dezelfde opbouw als S2, nl. een vullingsmetselwerk en een veldstenen parement⁶⁰. Het parement bestaat uit regelmatige rijen veldstenen, waarvan een groot aantal ca. 30cm lang zijn. Opnieuw dienen we te benadrukken dat tijdens het huidig onderzoek enkel de noordelijke zijde lokaal in detail onderzocht kon worden.

Tijdens het huidig onderzoek werd vastgesteld dat op de zuidzijde van S1 een pleisterlaag voorkwam. Ir. W. Snauwaert vermeldt in zijn gedetailleerde beschrijving van S1 niet alleen de pleisterlaag aan zuidelijke zijde, maar ook diverse sporen van polychrome beschildering op deze laag (bijlage 17). Hij vermeldt meer bepaald sporen van rode en okerkleurige afwerking. Spijtig genoeg konden tijdens het huidig onderzoek geen sporen van deze afwerking teruggevonden worden.

---

⁵⁹ Bijlage 5.

⁶⁰ S1 is net als S2 opgebouwd uit glauconiethoudende zandsteen (Beproeversverslag natuursteen, Universiteit Gent, Department of Geology and Soil Science, 2010). Met dank aan Denys NV.

S1 wordt door D. Van Eenhooge geïnterpreteerd als de noordgevel van de noordelijke romaanse koorkapel. Deze interpretatie zou verklaren waarom S1 veel smaller is dan S2: de druk die door de noordgevel van het transept opgevangen diende te worden is immers veel groter dan de druk die door de noordgevel van de koorkapel opgevangen diende te worden. Omwille van deze reden is S2 ca. 40cm breder dan S1. Dezelfde vaststelling werd door D. Van Eenhooge aan de zuidzijde van de romaanse kerk gedaan: muur 36, de zuidgevel van het zuidelijke romaanse transept, is veel breder dan muur 17, de zuidgevel van de zuidelijke romaanse koorkapel (fig. 18)⁶¹.

Figuur 23 Bouwnaad ter hoogte van S1-S2

Tussen S1 en S2 bevindt zich een duidelijke bouwnaad (fig. 23). Deze lijkt erop te wijzen dat de rechthoekige ruimte aan oostelijke zijde van de noordelijke transeptarm niet tot de oorspronkelijke romaanse kerk behoorde. We gaan hierbij uit van de veronderstelling dat de noordgevel van de koorkapel (S1) ingewerkt zou zijn in de noordoostelijke hoek van het transept (S2 en S5), indien de koorkapel gelijktijdig opgetrokken zou zijn met het transept.

Uitgaande van de veronderstelling dat de zuidelijke koorkapel gelijktijdig met de noordelijke koorkapel opgericht werd, was het interessant om na te gaan of men in 1984 eveneens een bouwnaad aangetroffen heeft tussen de zuidoostelijke hoek van het transept en de zuidgevel van de zuidelijke koorkapel. Spijtig genoeg levert de vergelijking met de zuidelijke zijde van de kerk weinig bruikbare gegevens op. Uit de beschrijving van D. Van Eenhooge blijkt immers dat de zuidgevel van de zuidelijke koorkapel (muur 17, fig. 18) gekenmerkt wordt door een bakstenen parement⁶². Dit verklaart waarom noch op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge noch op het opgravingsplan van ir. W. Snauwaert een bouwnaad getekend wordt tussen het zuidelijke transept en de zuidelijke koorkapel. Wellicht is ook muur 17 (fig. 18, bijlage 5) tegen de zuidoostelijke hoek van het transept aangebouwd, maar was de bouwnaad niet meer te zien door de aanpassing in de gotische periode.

---

⁶¹ Bijlage 5.

⁶² Bijlage 6.

Figuur 24 Verband S4-S2

Ter hoogte van de bouwnaad tussen S1 en S2 komt aan noordelijke zijde een rechthoekige constructie (S4) voor op 5,43m TAW (fig. 24). Het gaat om een bakstenen constructie, met een lengte van 1,8m en een breedte van 82cm, die in een latere fase tegen de twee veldstenen muren aangebouwd is. Wat het baksteenformaat betreft, werden vermoedelijk verschillende baksteenformaten gebruikt. In de beschrijving van D. Van Eenhooge wordt formaat 24x5,5cm/25x6cm vermeld⁶³. In de beschrijving van ir. W. Snauwaert worden bakstenen met het formaat 28x11x6cm vermeld⁶⁴. Tijdens het huidig onderzoek werden bakstenen van 22x11,5x5,5/6cm vastgesteld.

S4 is hoogstwaarschijnlijk te interpreteren als een steunbeer: deze diende de noordgevel van de kerk vanaf de buitenkant te ondersteunen. Men kan zich de vraag stellen of de positie van de steunbeer, met name ter hoogte van de bouwnaad tussen het transept en de noordelijke koorkapel, toevallig is. Tijdens het onderzoek kon immers vastgesteld worden dat de bouwnaad bovenaan veel breder was dan onderaan. Mogelijk diende de steunbeer, die bovenaan over de beide muren overkraagde, te voorkomen dat beide muren naar buiten zouden overhellen. Tot welke fase deze structuur behoort, is niet helemaal duidelijk.

5.2.2. ZONE 2

In zone 2 werd een OW georiënteerde bakstenen muur (S30) onderzocht, die door D. Van Eenhooge geïnterpreteerd wordt als de uitbouw van de noordoostelijke vieringspijler⁶⁵. Daarnaast werd ook de oostelijke zijde van de noordoostelijke vieringspijler (S31) lokaal geregistreerd.

---

⁶³ Bijlage 6.

⁶⁴ Opgravingsplan ir. W. Snauwaert.

⁶⁵ Muren S30 en S31 corresponderen respectievelijk met de nrs. 80 en 79 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5, fig. 18).

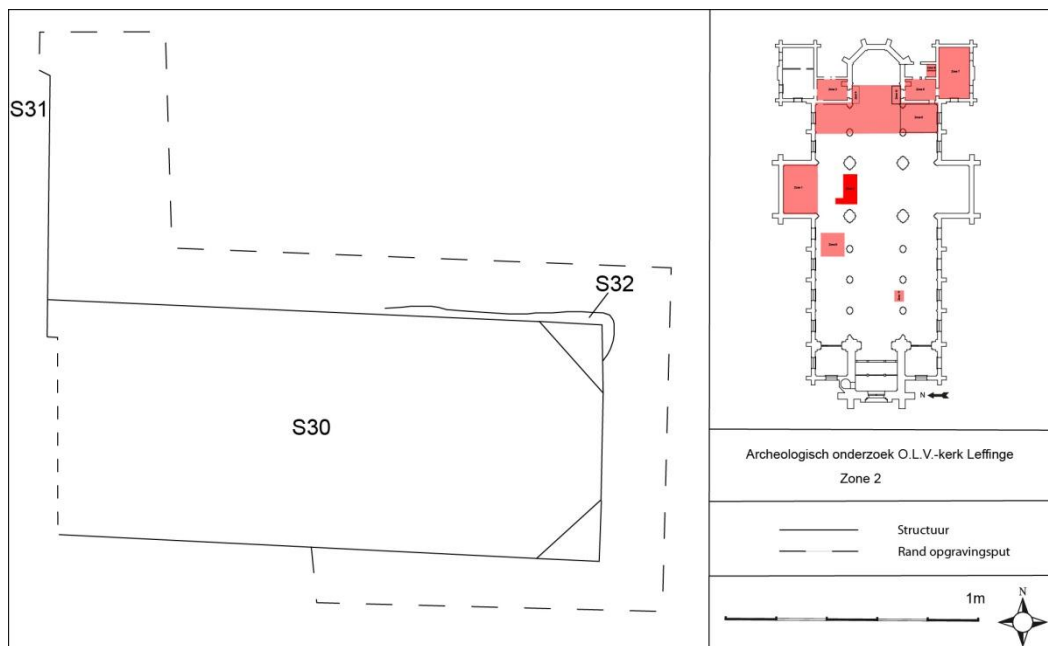

Figuur 25 Zone 2 bij aanvang van het onderzoek

Figuur 26 Overzichtsfoto van S30

Figuur 27 Overzichtsplan zone 2

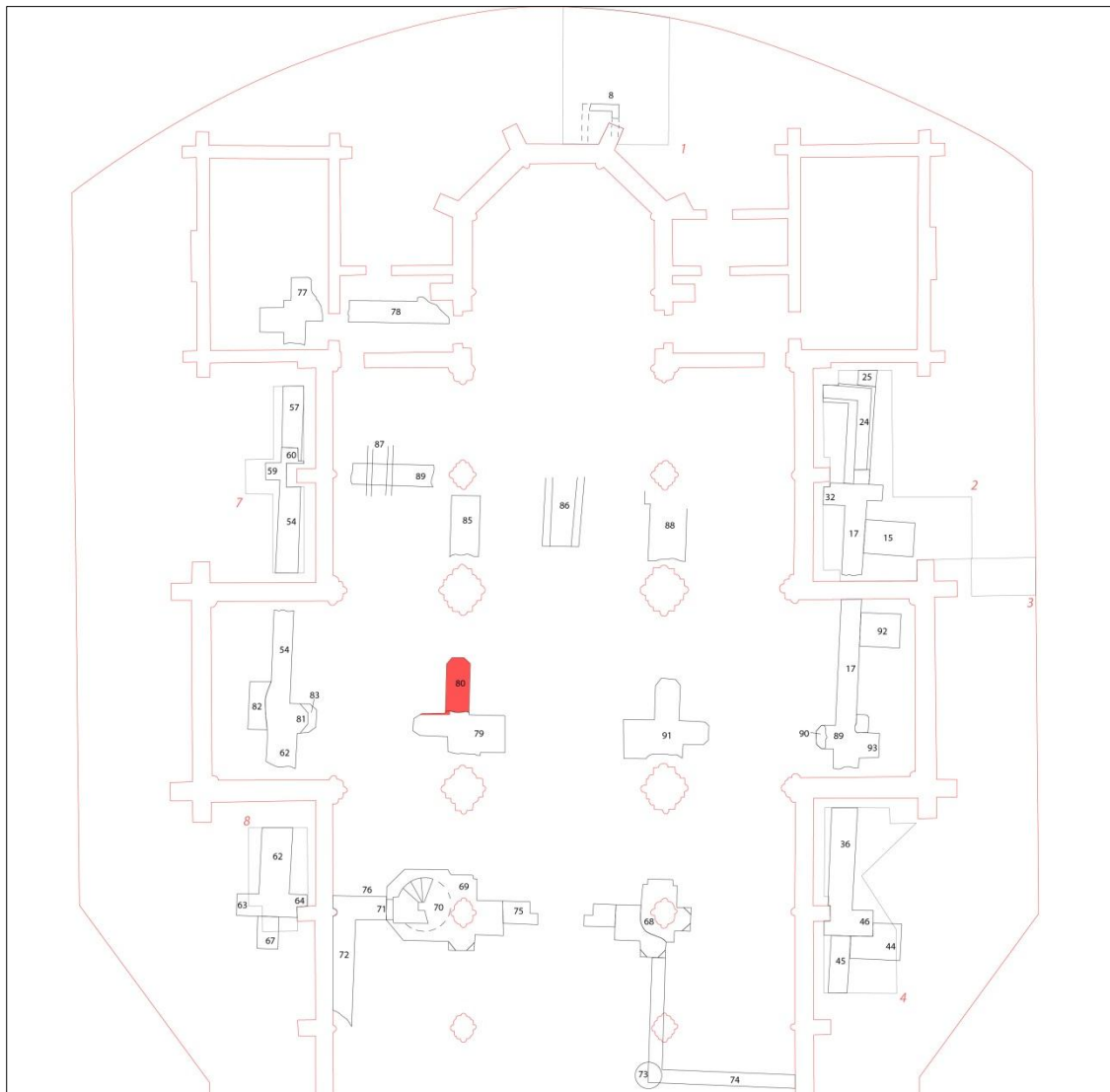
S30 (5,38m TAW) heeft een lengte van 2,15m en een breedte van 92cm (fig. 27). Het betreft een bakstenen muur, maar in het metselwerk kwamen vrij veel fragmenten veldsteen en doornikse kalksteen voor. Wat de opbouw van S30 betreft, gaat het vermoedelijk om opvullingsmetselwerk en een bakstenen parement. Het parement is vrij zorgvuldig gemetseld; een echt metselverband kon niet vastgesteld worden. De muur is opgetrokken met bakstenen van 11/12x5,5/6cm. Aan oostelijke zijde komen twee afgeschuinde flanken voor (4 baksteenlagen). Vanaf 5,04m TAW is de oostelijke zijde van S30 vlak afgewerkt. S30 kon onderzocht worden tot op 4,83m TAW.

Op 4,84m TAW werden ter hoogte van de noordoostelijke hoek van S30 verschillende veldstenen keien aangetroffen (S32). We dienen op te merken dat S32 slechts lokaal vastgesteld werd. Het is niet duidelijk of deze structuur zich verder uitstrekt en wat het verband met S30 is.

Met zekerheid kon vastgesteld worden dat S30 tegen S31 gebouwd is (fig. 28). S31 kon spijtig genoeg slechts zeer lokaal onderzocht worden: enkel de oostelijke zijde van de muur kon geregistreerd worden. De beschrijvingen dienen dan ook gekoppeld te worden aan de beschrijving van ir. W. Snauwaert en D. Van Eenhooge.

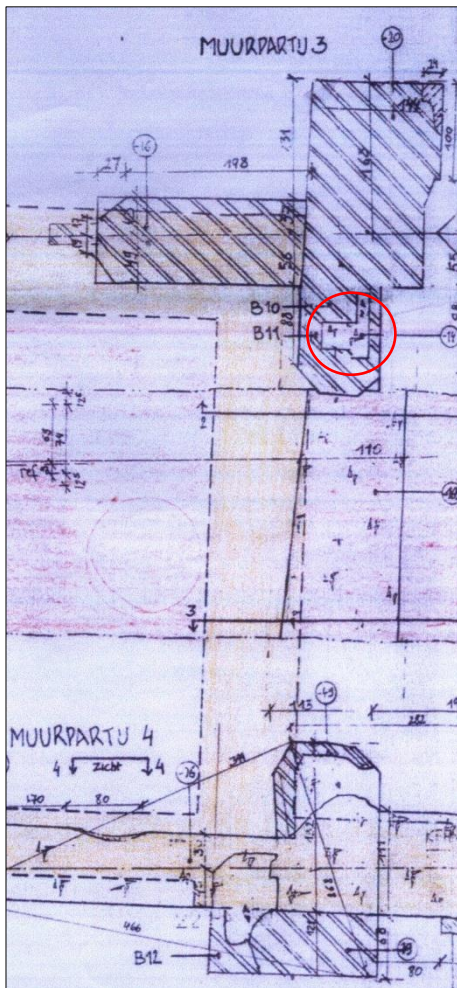

Figuur 28 Detailfoto van S31

Figuur 29 Lokalisering van de structuren uit zone 2 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge

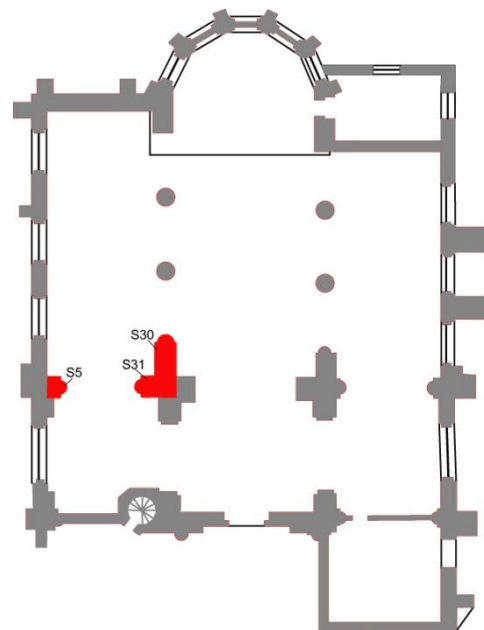
Op basis van deze beschrijvingen kan afgeleid worden dat de totale lengte van S31 ca. 3,4m bedraagt. Net zoals S30 wordt S31, aan noordelijke zijde, gekenmerkt door het voorkomen van afgeschuinde flanken. Tijdens het huidig onderzoek kon enkel nog de aanzet van één van de schuine zijden vastgesteld worden. Deze bevond zich op 89cm t.o.v. de hoek met S30.

De oostelijke zijde van S31 bestaat grotendeels uit baksteen, maar lokaal komt ook metselwerk in veldsteen voor (fig. 28). Ook op het opgravingsplan van ir. W. Snauwaert wordt veldstenen metselwerk met een lengte van 70cm en een max. breedte van 50cm, getekend, centraal in de bakstenen constructie (fig. 30). Men kan zich de vraag stellen hoe de aanwezigheid van veldsteen in deze muur geïnterpreteerd moet worden. Mogelijk was S31 oorspronkelijk een veldstenen pilaster, die -net zoals de noordelijke tegenhanger S5- tijdens een latere verbouwing aangepast werd met een bakstenen parement. Wat de baksteen aan de oostelijke zijde van S31 betreft, kon slechts 1 volledige baksteen opgemeten worden: 28x14x7cm. Op het opgravingsplan van ir. W. Snauwaert komen twee andere afmetingen voor: 27,5x13x7cm en 26,5x12x6,5cm.

Figuur 30 Aanduiding van veldstenen metselwerk in S31 (opgravingsplan ir. W. Snauwaert)

Zoals eerder vermeld in 5.2.1. dienden S31 en zijn noordelijke tegenhanger S5 de verticale druk van het noordelijke transept en/of van de vieringtoren op te vangen. De druk werd enerzijds opgevangen door een NZ georiënteerde rondboog, die S5 en S31 met mekaar verbond. Deze boog overspande op deze manier een afstand van 3,71m. S30, de oostelijke uitbouw van de noordoostelijke vieringspijler, leidde de druk afkomstig van de vieringstoren in oostelijke richting af. Het grondplan van arch. A. Verbeke illustreert duidelijk dat de druk via S30 afgeleid werd naar de pijlers van het schip (fig. 31).

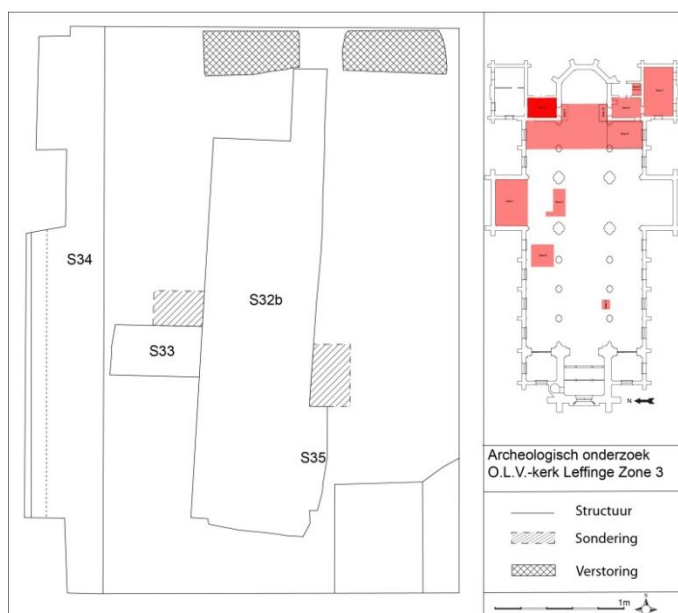
Figuur 31 Aanduiding van S5, S30 en S31 op het grondplan van architect A. Verbeke (Fam. Archief Snauwaert-Vercamer)

5.2.3. ZONE 3

Ook in zone 3 behelste het onderzoek de registratie van enkele muren, die in het verleden reeds aan het licht gekomen waren⁶⁶.

Figuur 32 Overzichtsfoto van zone 3

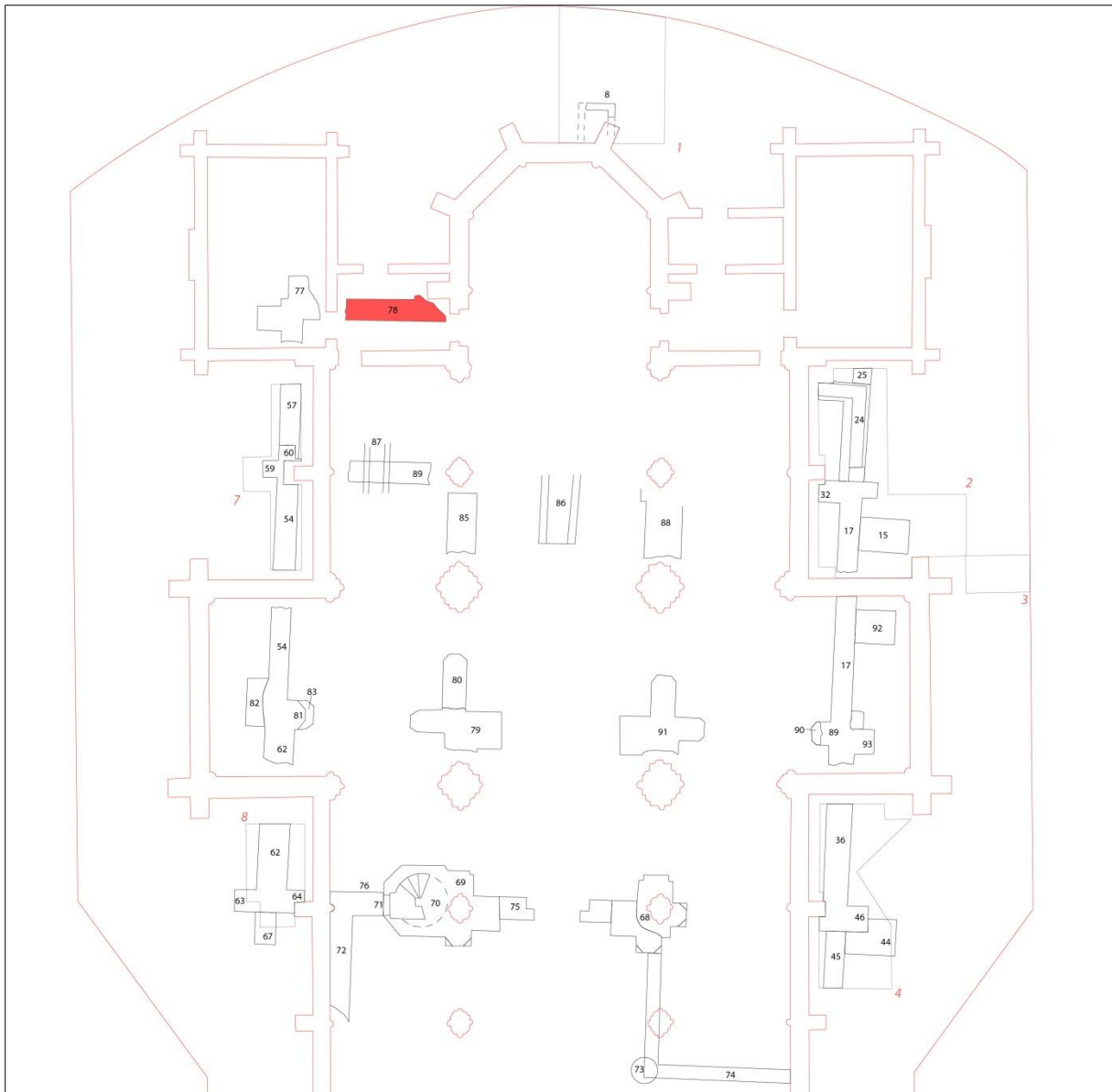

Figuur 33 Overzichtsplan van zone 3

S32b, een NZ georiënteerde bakstenen muur, is zowel aan noordelijke als aan zuidelijke zijde uitgebroken voor de aanleg van de huidige kerk (fig. 33). De bewaarde lengte van de muur bedroeg 3,46m; de breedte 86cm. De bovenkant bevond zich op 5,54m TAW. Het noordelijke verloop werd door ir. W. Snauwaert en D. Van Eenhooge onderzocht (muur 77, fig. 34)⁶⁷. Het gaat om een zorgvuldig gemetselde muur, zonder echt metselverband, opgetrokken uit bakstenen van 24x12x5,5cm. Aan westelijke zijde werden geen afwerkingslagen vastgesteld.

⁶⁶ Muur S32b correspondeert met nr. 78 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5, fig. 34).

⁶⁷ Bijlage 5.

Figuur 34 Detail van het opgravingsplan van D. Van Eenhooge

S32b vormt volgens D. Van Eenhooge de noordoostelijke hoek van de gotische kerk. Opmerkelijk is de vaststelling dat de noordoostelijke hoek en de zuidoostelijke hoek van de gotische kerk grote verschillen vertonen. Een mogelijke verklaring hiervoor is het voorkomen van een koorkapel aan de noordelijke zijde van de kerk. In dit geval zou S32b geïnterpreteerd moeten worden als de oostelijke muur van de koorkapel.

S32b is in verband gemetseld met een OW georiënteerde structuur (S35). Slechts de aanzet van S35 was nog bewaard: de structuur is immers grotendeels verstoord door de aanleg van één van de steunberen van de huidige absis (fig. 35). De bewaarde lengte van S35 bedroeg nauwelijks 15cm; de breedte 80cm. Vermoedelijk moet S35 geïnterpreteerd worden als een restant van een steunbeer.

Figuur 35 Overzichtsfoto van zone 3

Aan westelijke zijde van S32b komt een bakstenen structuur voor (S33), die opnieuw slechts gedeeltelijk onderzocht kon worden. S33 (5,46m TAW) is immers grotendeels uitgebroken voor de bouw van de huidige kerk (S34). De onderzochte lengte bedraagt 70cm; de breedte 40cm. De muur is opgetrokken met recuperatiemateriaal (13/11/10,5x6/5,5cm) en grove kalkmortel en is vrij slordig gemetseld. Het gaat bovendien om een zeer oppervlakkige structuur: de bewaarde diepte bedraagt nauwelijks 40cm (6 baksteenlagen). Hoe deze structuur geïnterpreteerd moet worden, is niet duidelijk. In elk geval is S33 jonger dan S32b: S33 is immers duidelijk tegen S32b aan gebouwd.

5.2.4. ZONE 4

Ter hoogte van het huidige koor kwam een gedeelte van een L-vormige bakstenen structuur aan het licht, bestaande uit een OW- en een NZ- georiënteerde muur (respectievelijk S7 en S6).

Figuur 36 Overzichtsfoto van zone 4

De onderzochte lengte van S7 (5,5m TAW) bedraagt 1,75m. De totale breedte kon niet bepaald worden: de noordelijke zijde van S7 was verstoord door de aanleg van de huidige kerk. De onderzochte breedte bedroeg 80cm. Ook de oostelijke zijde van S7 was verstoord: S7 werd oversneden door de kettingmuur van het huidig koor. Aan westelijke zijde werden geen uitbraaksporen vastgesteld.

Figuur 37 Overzichtsplan van zone 4

S6, net als S7 oversneden door de kettingmuur van het huidige koor, heeft een onderzochte lengte van 41cm en een breedte van 37cm. S7 en S6 vertonen dezelfde kenmerken; vermoedelijk maken beide muren deel uit van dezelfde structuur. Beide muren zijn volledig opgebouwd uit recuperatiemateriaal (Xx12/14x 6/6,5/7cm) en zijn vrij slordig gemetseld. Het opgaand muurwerk bestaat uit 2 baksteenlagen; de fundering (breedte ca. 14cm, 5,38m TAW) uit slechts 1 baksteenlaag.

Op het opgaand muurwerk van S7 en S6, respectievelijk aan zuidelijke zijde en aan zuidelijke en westelijke zijde, kwam een dunne pleisterlaag voor, met daarop een zwarte afwerkingslaag (fig. 38). Deze laag werd bemonsterd voor eventueel verder onderzoek.

Figuur 38 Afwerkingslaag ter hoogte van S6 en S7

Figuur 39 Fragmenten Doornikse kalksteen onder S6 en S7

Wat de datering betreft, kunnen we met zekerheid uitsluiten dat het om een romaanse structuur gaat. Onder de fundering van S6/S7 werden drie vlakke fragmenten Doornikse kalksteen aangetroffen (5,1m tot 5,22m TAW). Eén van de fragmenten was afkomstig van een rechthoekige grafplaat. De bewaarde lengte bedraagt 98cm; de maximale breedte 20cm. Ter hoogte van de rand is nog een restant van een omlopende, 10cm brede, ingegrifte tekstband in gotisch kleinschrift bewaard, nl *...in + leff...* Verder zijn op het fragment nog vaag de contouren zichtbaar van een centrale voorstelling. Spijtig genoeg is de

aard van de voorstelling niet meer te achterhalen. Aan de hand van de stilistische (gotische tekst) en technische kenmerken (materiaal) kan het fragment gedateerd worden tussen de 14de en de 16de eeuw. Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat de bovenliggende structuur S6/S7 ten vroegste in de gotische periode en wellicht eerder in de postmiddeleeuwse periode te situeren is.

M.b.t. de interpretatie, blijven voorlopig enkele vragen onbeantwoord. De structuur is gesitueerd vlakbij de aanzet van de absis. Hierdoor kan de aangetroffen structuur mogelijk in verband gebracht worden met een eventuele latere koorindeling. Uitgaande van deze hypothese kan de zwarte afwerkingslaag mogelijk geïnterpreteerd worden als een zwarte plint.

5.2.5. ZONE 5

Tijdens het manueel verdiepen van het zuidelijke koorgedeelte kwamen een aantal interessante structuren aan het licht (fig. 40).

Figuur 40 Overzichtsfoto van zone 5

De oudste structuur in deze zone is een NZ-verlopende muur (S12), die slechts gedeeltelijk bewaard was. Aan zuidzijde was de muur verstoord door de aanleg van de zuidelijke zijgevel van de huidige kerk; aan noordzijde door de aanleg van de zuidelijke hoekpijler van de absis. De bewaarde lengte van S12 bedroeg nog slechts 3,3m; de bovenkant bevond zich op 5,48m TAW. Ook aan oostelijke zijde was S12 zwaar verstoord, met name door de aanleg van de oostelijke gevel van de huidige kerk. De bewaarde breedte bedroeg nog max. 72cm.

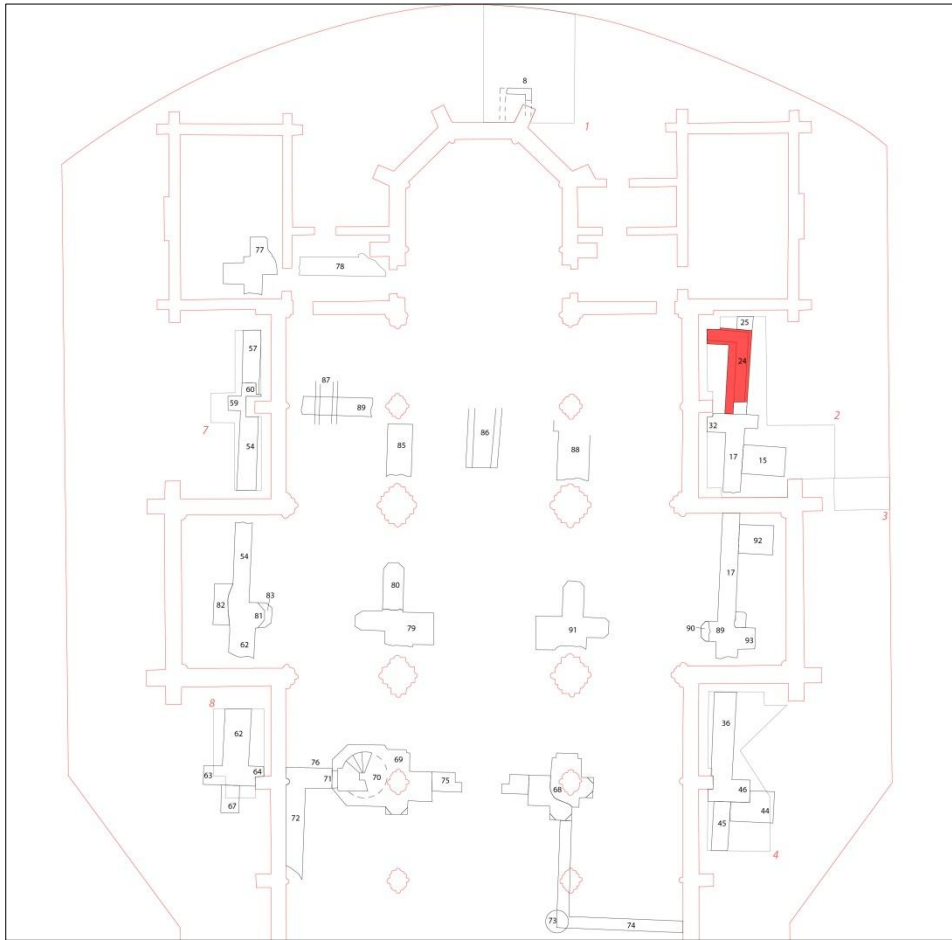

Figuur 41 Overzichtsplan van zone 5

Het zuidelijke vervolg van S12 werd in 1984 door D. Van Eenhooge onderzocht in sleuf 2 (muur 24, fig. 42)⁶⁸. Muur 24 was in verband gebouwd met een OW georiënteerde muur, die op het opgravingsplan eveneens aangeduid wordt met muur 24, en aansloot op de oostelijke zijmuur van de zuidelijke romaanse koorkapel (muur 32, fig. 42). Volgens de interpretatie van D. Van Eenhooge werd de zuidelijke koorkapel in de laat-romaanse fase uitgebreid en moet muur 24 op fig. 42 geïnterpreteerd worden als de zijmuur van deze uitgebreide koorkapel⁶⁹.

⁶⁸ Bijlage 5.

⁶⁹ Van Eenhooge 1985a.

Figuur 42 Detail van het opgravingsplan van D. Van Eenhooge

Figuur 43 Detailfoto S12B

Na het manueel verwijderen van de dikke laag kalkmortel bovenop S12, bleek dat het zuidelijke gedeelte van deze muur (S12B) centraal opgebouwd was uit sterk gefragmenteerde veldstenen, ingebed in kalkmortel. Aan westelijke zijde kwam een parement voor, bestaande uit twee rijen rode baksteen (28x13,5x7cm) (fig 43). Het parement werd lokaal onderzocht tot op 4,89m TAW. Aan westelijke zijde werd een dunne pleisterlaag vastgesteld (fig. 44).

Figuur 44 Sondering S12-S13

Het bakstenen parement werd enkel in het zuidelijke gedeelte van S12 vastgesteld. Het noordelijke gedeelte van S12 (S12A) was in een latere fase duidelijk aangepast. Het metselwerk bestond in deze zone uit recuperatiemateriaal, nl. rode en gele baksteenfragmenten met variërend formaat (Xx10,5x5/5,5/6cm; Xx14/14,5x7,5cm).

In de sondering ten westen van S11 (zie verder), kon vastgesteld worden dat de oorspronkelijke muur, S12B, nog bewaard was onder S12A. We vermoeden dat het noordelijk gedeelte van S12 lokaal uitgebroken werd en daarna opnieuw opgetrokken werd met recuperatiemateriaal. De aanpassing gebeurde vermoedelijk n.a.v. de bouw van een jongere structuur, nl. S11.

Figuur 45 Overzichtsfoto van S11

Figuur 46 Overzichtsfoto S12A

S11 vertoont een opmerkelijk boogvormig verloop en is, net als S12A, opgebouwd uit recuperatiemateriaal (fig. 46). De oostelijke zijde van de muur vertoont geen uitbraaksporen: we kunnen dan ook uitsluiten dat het boogvormig verloop van S11 het gevolg is van het graven van een aanlegkuil voor de hoekpijler van de absis. Afwerkingslagen werden aan oostelijke zijde van S11 niet vastgesteld.

S11 werd verstoord door de aanleg van de huidige kerk. In zone 6, de zuidelijke doorgang, werd een sondering uitgevoerd om na te gaan of het verdere verloop van S11 aangetroffen kon worden. Spijtig genoeg leverde deze sondering, uitgevoerd tot op 5,16m TAW, geen nieuwe gegevens op.

Aan oostelijke en aan westelijke zijde van S11 werd een beperkte sondering uitgevoerd om enerzijds een beter zicht te krijgen op de fundering van S11 (fig. 47). Anderzijds kon op die manier ook het verband met S12A onderzocht worden. De sonderingen hebben aangetoond dat S11 zeer oppervlakkig gefundeerd is; de bewaarde hoogte bedraagt slechts 23cm. Aan noordelijke zijde rust S11 op een oppervlakkig bed van veldsteen (S19), ingebed in kalkmortel. Aan zuidelijke zijde blijkt S11 gefundeerd te zijn op S12B.

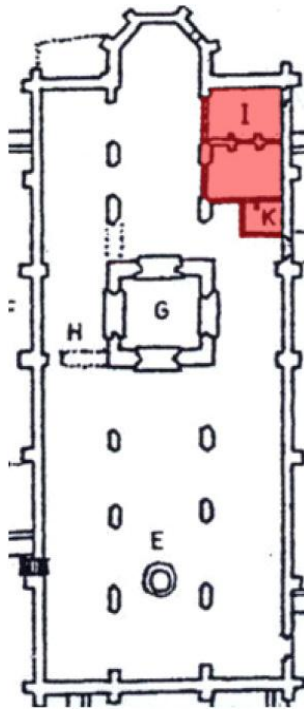

Figuur 47 Sondering aan westelijke zijde van S11

Vermoedelijk is de aanleg van S11 gelijktijdig met de aanpassing van S12. Hoe de muur met het boogvormige verloop geïnterpreteerd moet worden, blijft een groot vraagteken. De sondering in zone 6 heeft aangetoond dat S11 zich niet aan de oostelijke zijde van de oostelijke zijgevel van de huidige kerk uitstrekte. In de sondering werden geen muurresten noch uitbraaksporen vastgesteld. Op basis van deze gegevens kunnen we alvast uitsluiten dat S11 deel uitmaakt van een structuur met een volledig cirkelvormig grondplan, zoals bv. een traptoren. Behalve het grondplan, wijst ook de oppervlakkige fundering van S11 op een andere interpretatie.

Uit het onderzoek is gebleken dat het curvilineaire verloop van S11 doelbewust is en niet het gevolg van de aanleg van de huidige kerk. Hiermee rekening houdende, stellen we ons de vraag of S11 deel kan uitmaken van een haardconstructie, waarvan de twee haardwangen niet meer bewaard zijn door de aanleg van de huidige kerk. De interpretatie als wangenhaard zou verklaren waarom het centrale gedeelte van de haard zwaarder gefundeerd is dan de uiteinden. Uit de sonderingen ten westen en ten oosten van S11 is immers gebleken dat S11 lokaal gefundeerd is op een veldsteenbed. Indien het effectief om de restanten van een wangenhaard zou gaan, zou het veldsteenbed kunnen verklaard worden als de fundering van een schoorsteen.

Wat de datering betreft, kunnen we met zekerheid stellen dat S11 jonger is dan S12B, die te situeren is in de laat-romaanse periode. Rekening houdende met de slordige metselwerktechniek, het gebruik van recuperatiemateriaal en de TAW-gegevens lijkt het ook zeer onwaarschijnlijk dat S11 tot de gotische fase behoort. Wellicht moet S11 in de late 16de/17de eeuw gesitueerd worden.

Op het plan nr. 139 (cfr. 3.4.) wordt in het zuidelijke koorgedeelte van de kerk een kapiteinswoning (I) gesitueerd, bestaande uit twee ruimtes die gescheiden worden door een tussenmuur met aan weerszijden een schouw. In hoeverre dit ontwerpplan effectief uitgevoerd is, is niet duidelijk. Niettegenstaande leek het ons toch relevant om het opgravingsplan te vergelijken met plan nr. 139.

Wanneer we plan nr. 139 vergelijken met bijlagen 14 en 15, is het duidelijk dat de tussenmuur op plan nr. 139 ongeveer ter hoogte van de eerste pijler ten zuiden van de absis te situeren is. De locatie van S11 strookt m.a.w. helemaal niet met de afbeelding van plan nr. 139: S11 komt immers voor in de noordoostelijke hoek van de oostelijke ruimte van de kapiteinswoning.

Figuur 48 Plan nr. 139 met aanduiding van de kapiteinswoning (I) en wachthuis (K) (De Keyser 1982, plan 4, pg. 152, bewerkt door Ruben Willaert bvba)

Aansluitend op S11 verliep in westelijke richting een OW georiënteerde structuur (S9). De bewaarde lengte van S9 (5,45m TAW) bedroeg 80cm; de breedte ca. 30cm; de bewaarde diepte 11cm. Aan westelijke zijde was S9 verstoord door de aanleg van de fundering van de zuidelijke

Figuur 49 S9

pijler van het koor. Na het verwijderen van de dikke laag kalkmortel bovenop S9, bleek dat deze structuur bestond uit één laag van twee rijen roodgebakken vloertegels van 14x14cm. De ruimte tussen beide rijen tegels was opgevuld met vloerfragmenten van hetzelfde type. Wellicht kan het aanbrengen van de kalkmortellaag bovenop S9 geïnterpreteerd worden als een soort van spijlaag.

Figuur 50 Westelijke zijde van S10

Ten noorden van S11 kwam een erg oppervlakkige structuur (S10) voor, bestaande uit 1 laag recuperatiemateriaal (Xx11,5/12/14x5,5/6cm). De bewaarde lengte van S10 (5,46m TAW) bedroeg nauwelijks 38cm; de breedte 37cm. Het gaat om een vrij snel en slordig opgetrokken structuur; tussen de voegen kwam zelfs geen kalkmortel voor. Uit de sondering bleek ook dat S10 aangelegd was bovenop het funderingsbed in veldsteen (S19). In overleg met Ruimte en Erfgoed werd aan noordelijke zijde van S10 een sondering uitgevoerd om na te gaan of S10 plaatselijk uitgebroken was. Deze sondering leverde spijtig genoeg geen nieuwe gegevens op.

Figuur 51 Baksteenvloer ten westen van S12B

Ten westen van S12B werd een bakstenen structuur aangesneden, bestaande uit een OW-verlopende muur (S13) en een NZ-verlopende muur (S14) (fig. 51). Beide muren, opgebouwd uit recuperatiemateriaal (23x12;25,5x12x6cm), waren slechts oppervlakkig bewaard: de bewaarde hoogte bedroeg 12cm (2 baksteenlagen). Aan zuidelijke zijde was de structuur volledig verstoord door de aanleg van de huidige kerk. De volledige lengte van de structuur kon bijgevolg niet bepaald worden; de breedte (binnenwerks) bedroeg 1,91m.

De muren waren aangelegd op een bakstenen vloerniveau (S15), samengesteld uit gele en rode bakstenen (26x12,5/13,5x-6cm) die op hun kant geplaatst waren (fig. 51). Het vloerniveau, dat centraal zwaar verstoord was, helde sterk af in westelijke richting (van 5,43m TAW naar 5,24m TAW). In hoeverre het om een bewuste aanleg dan wel een verzakking gaat, kon niet met zekerheid vastgesteld worden. De bakstenen die gebruikt werden voor de vloer zijn kleiner van formaat dan de bakstenen die gebruikt werden voor het bakstenen parement van S12B. Wellicht kunnen we hieruit concluderen dat de bakstenen vloer S15 jonger is dan muur S12B. Wat het verband tussen vloer S15 en de bakstenen muren S13 en S14 betreft, bleek duidelijk dat de vloer zowel aan westelijke zijde als aan noordelijke zijde gedeeltelijk onder de muren doorliep. Vermoedelijk wijst dit erop dat de bakstenen muren S13 en S14 aangelegd zijn op een reeds bestaande bakstenen vloer. In elk geval heeft men vloer S15 eerst genivelleerd met een kalkmortellaag, vooraleer men de bakstenen muren gebouwd heeft.

Tenslotte moeten we nog vermelden dat tegen de westelijke zijde van S14 plaatselijk verstevigingen voorzien zijn, nl. gemetselde baksteenfragmenten (S17 en S18).

Figuur 52 Afwerkingslaag op de westelijke zijde van S12B

Figuur 53 Afwerkingslaag op de noordelijke zijde van S13

Op de zuidelijke zijde van S9, de westelijke zijde van S11, de westelijke zijde van S12B en de noordelijke zijde van S13 werd een zorgvuldig aangebrachte pleisterlaag met daarop een lichtblauwe afwerkingslaag aangetroffen (fig. 52, 53). Van deze afwerkingslaag werden stalen genomen voor eventueel verder onderzoek. Deze vaststelling wijst erop dat deze muren op een bepaald ogenblik één ruimte vormden, die zorgvuldig afgewerkt was. Hoe groot deze ruimte was, is niet helemaal duidelijk. Er zijn geen aanwijzingen dat S13 zich aan westelijke zijde verder uitstrekte; in deze zone werden immers geen uitbraaksporen aangetroffen. Evenmin werden in de noordelijke zone van zone 5 aanwijzingen gevonden voor een NZ georiënteerde muur, die de westelijke muur van deze ruimte vormde. Het vloerniveau van deze ruimte bevond zich op 5,3m TAW; dit niveau correspondeert met de onderkant van de pleisterlaag.

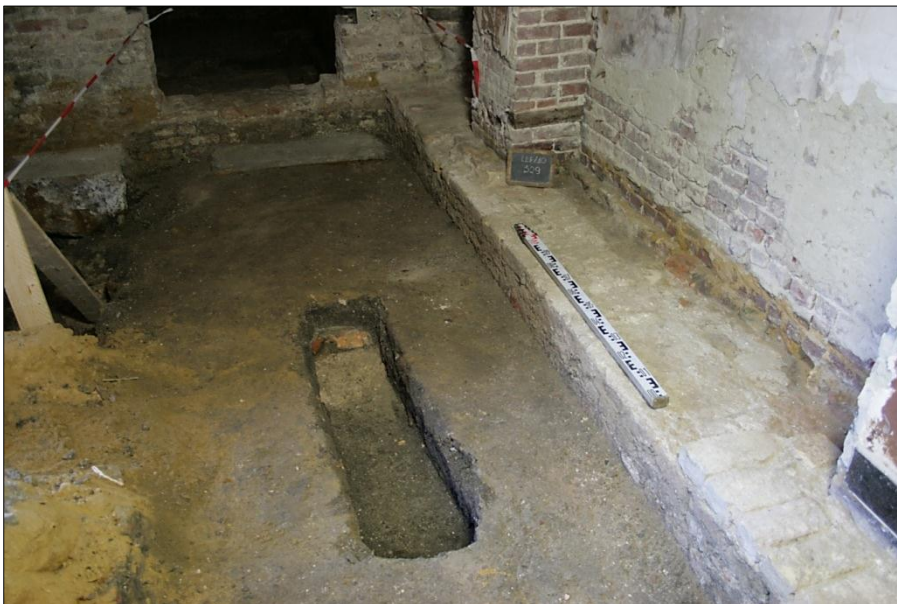

Uit het archeologisch onderzoek is ook gebleken dat deze zone van de kerk sterk opgehoogd is met een zandig pakket (fig. 53).

Indien men de ontwerpplannen voor de ombouw van de kerk tot fort tijdens Het Beleg van Oostende (1601-1604) daadwerkelijk zou hebben uitgevoerd, dan kunnen de aangetroffen structuren eventueel in verband gebracht worden met de kapiteinswoning die volgens plan nr. 139 op deze plaats werd voorzien.

5.2.6. ZONE 6

Bij het manueel verdiepen van zone 6 werden geen archeologische structuren aangetroffen.

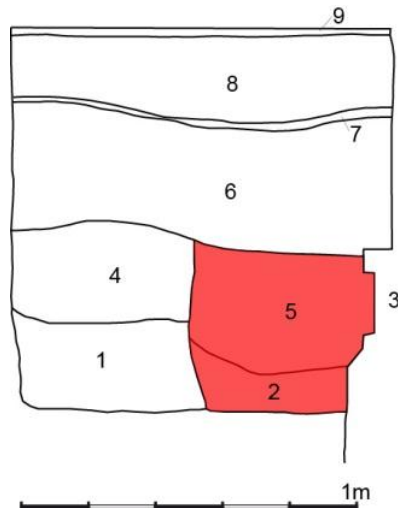

Figuur 54 Overzichtsfoto zone 6

Parallel met de fundering van de oostelijke zijgevel van de kerk werd in zone 6 een kleine sondering uitgevoerd (fig. 54). De doelstelling van deze sondering werd reeds toegelicht in 5.2.5: nl. nagaan of S11 zich aan oostelijke zijde van de muur tussen zone 5 en zone 6 verder uitstrekte. Spijtig genoeg leverde deze sondering, uitgevoerd tot op 5,16m TAW, geen nieuwe informatie op.

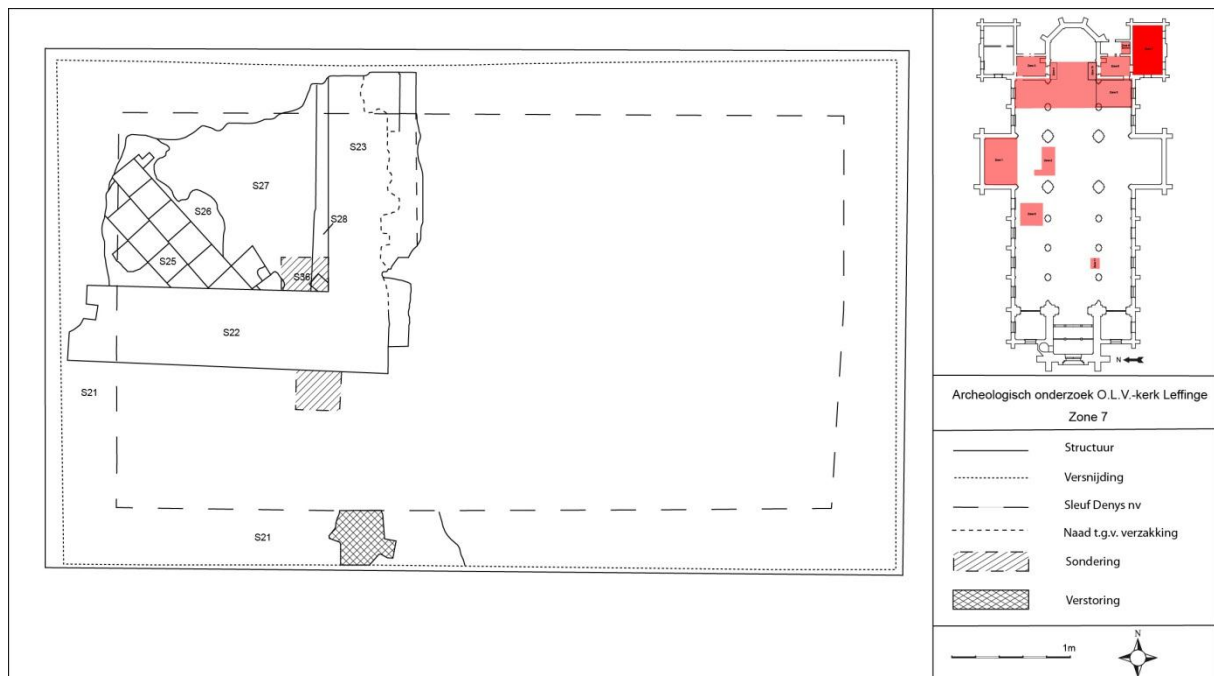
Figuur 55 Profiel AB

Figuur 56 Profieltekening AB met aanduiding van de kuil

Tijdens de begeleiding van de werken in de oostelijke zone van de zuidelijke doorgang, werd de bodemopbouw geregistreerd (fig. 55 en 56). De kuil die zich duidelijk aan oostelijke zijde van het profiel aftekent, is mogelijk het resultaat van de afbraak van S23 (zone 7, zie verder).

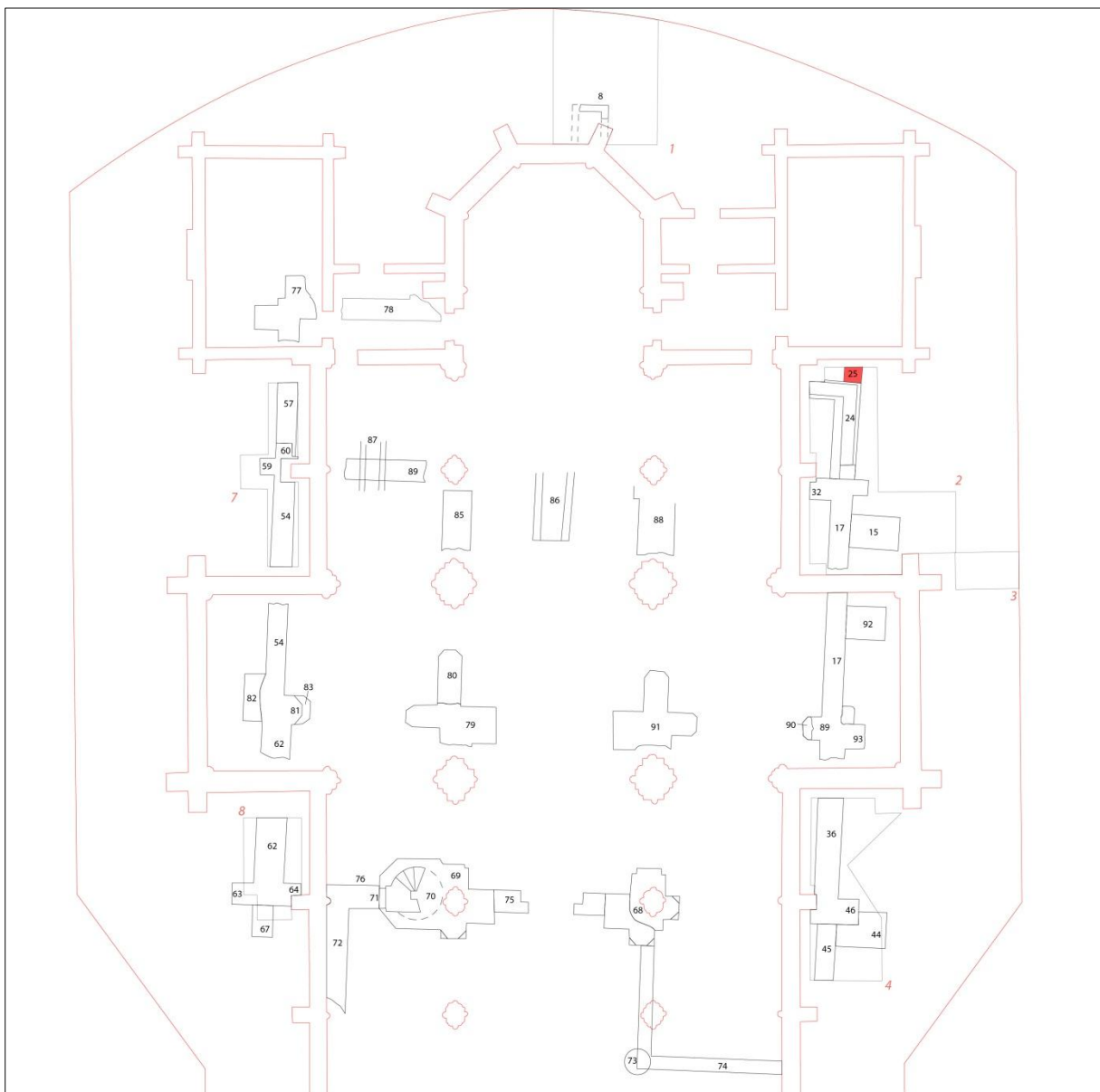
5.2.7. ZONE 7

Figuur 57 Overzichtsplan van zone 7

Tijdens het manueel verdiepen van deze zone kwam een L-vormige bakstenen structuur aan het licht, bestaande uit een OW-verlopende muur (S22) en een NZ-verlopende muur (S23). Binnenin deze ruimte werd een restant van een tegelvloer (S25) aangetroffen (fig. 59).

Muur S22 heeft een bewaarde lengte van ca. 2,72m en een breedte van ca. 66cm. De muur is hoofdzakelijk opgebouwd uit volledige bakstenen (23/24x11x5,5cm). Aan westelijke zijde werd de muur verstoord door de aanleg van de westelijke zijgevel van de sacristie. Het westelijk verloop werd in 1984 door D. Van Eenhooge onderzocht in sleuf 2 (muur 25, fig. 58). Opmerkelijk is de vaststelling dat men op een bepaald ogenblik gestart is met de afbraak van deze muur. S22 werd trapsgewijs afgebroken vanaf de westelijke zijde: het verschil tussen het bovenste niveau (5,28m TAW aan oostelijke zijde) en het onderste niveau (5,02m TAW aan westelijke zijde) bedraagt 4 baksteenlagen.

Figuur 58 Detail uit het opgravingsplan van D. Van Eenhooge

Muur S23 heeft een bewaarde lengte van ca. 2,54m en een breedte van ca. 80cm. Aan noordelijke zijde werd S23 verstoord door de aanleg van de noordelijke zijgevel van de sacristie. We vermoeden dat de oostelijke zijgevel van de zuidelijke doorgang (huidige kerk) correspondeert met het noordelijke vervolg van S23. In hoeverre S23 op deze plaats nog bewaard is, kon tijdens het huidig onderzoek niet vastgesteld worden. In deze zone werden enkele waarnemingen gedaan tot op 4,69m TAW. Mogelijk kwam de kuil die in profiel AB (zone 6) aan het licht kwam tot stand tijdens het afbreken van muur S23 (fig. 55 en 56).

Figuur 59 Overzichtsfoto zone 7

In de ruimte, gevormd door muren S22 en S23, werden de restanten van een zwaar verstoorde tegelvloer (S25) aangetroffen (fig. 60). De vloer (5,27m TAW) bestond uit diagonaal aangelegde, roodgebakken vloertegels (25x25x2,5cm), voorzien van loodglazuur en soms aangebracht op een witte sliblaag. De meeste tegels vertoonden duidelijke slijtagesporen: ze vertoonden talloze barsten en scheuren en op heel wat plaatsen was het loodglazuur grotendeels afgesleten. De sterke verwerking van de tegels verklaart waarschijnlijk waarom enkel tegen muur S22 (nog) 'gekleurde' tegels voorkwamen. De vloertegels die zich aan de rand van een ruimte bevinden, zijn doorgaans minder onderhevig aan slijtage dan de vloertegels die zich in het midden van een ruimte bevinden. Of S25 gekenmerkt werd door een afwisseling van bruine en gele tegels, kon door de slechte bewaringstoestand van de vloer niet meer vastgesteld worden. Men dient ook rekening te houden met de mogelijkheid dat de bruine tegels zich beperkten tot de tegelrij tegen de muren. In elk geval is het duidelijk dat S25 aan zuidelijke zijde begrensd werd door S22, wat impliceert dat beide structuren gelijktijdig zijn.

Figuur 60 Overzichtsfoto vloer S25

Figuur 61 Stratigrafie onder vloer S25

De werksleuf langs de noordelijke en westelijke muur van de zuidelijke sacristie (zie verder) leverde enkele interessante inzichten op m.b.t. de aanleg van S25 (fig. 61). De vloertegels waren ingebed in een vrij dikke vlijlaag (dikte 3cm), bestaande uit kalkmortel (S26). Het kalkmortelpakket was op zijn beurt aangelegd op een dunne laag donkerbruine klei (dikte 8,5cm) die aangebracht was tegen opstijgend vocht. Plaatselijk was de kleilaag genivelleerd met een dunne, witbeige zavelaag (S27).

Onder de kleilaag kwam een pakket van ca. 40cm voor, bestaande uit kalkmortel en baksteenpuin. De onderkant van dit pakket bevond zich op 4,69m TAW. Aan oostelijke zijde werd het ophogingspakket begrensd door muur S23: uit het stratigrafisch onderzoek van de noordelijke werksleuf bleek duidelijk dat het pakket ten oosten van S23 niet voor kwam. We kunnen hieruit concluderen dat de ruimte tussen muur S22 en S23 op een bepaald ogenblik volledig genivelleerd is met afbraakmateriaal. Dit wijst op een ingrijpende aanpassing van het oorspronkelijke vloer/loopniveau.

Een kleine sondering tegen S22 en S23, aan de binnenkant van de ruimte, heeft aangetoond dat de donkerbruine kleilaag die het ophogingspakket afdekt, aangebracht is na een aanpassing van muur S23. De kleilaag wordt aan oostelijke zijde immers niet begrensd door S23, maar door S28. S28 bestaat slechts uit 1 rij bakstenen, die tegen de westelijke zijde van S23 aanleunt. Het gaat om een zeer oppervlakkige structuur: S28 bestaat slechts uit 1 laag bakstenen, aangelegd bovenop het hierboven beschreven ophogingspakket. Hoe S28 geïnterpreteerd moet worden, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk werd S23 bij een jongere aanpassing iets meer westwaarts verschoven, waarbij de fundering werd aangepast om voldoende steun te bieden.

Figuur 62 Sondering hoek S22-S23

Uit de sondering bleek ook dat de donkerbruine kleilaag tot tegen de bovenkant van S22 liep. Hieruit kunnen we alvast besluiten dat het bovenste niveau van S22, alsook S28 en S25 tot dezelfde fase behoren. Op basis van de sondering vermoeden we ook dat de noordelijke zijde van S22 op een bepaald ogenblik sterk verbouwd is. Het metselwerk van deze aanpassing bestaat uit recuperatiemateriaal en wordt gekenmerkt door overdadig gebruik van kalkmortel. Deze aanpassing is vooral ter hoogte van de gemaakte sondering duidelijk zichtbaar: het gaat om de 2 bovenste baksteenlagen; deze springen 2cm t.o.v. het onderliggende metselwerk uit (fig. 62). We vermoeden dat de aanpassing zich beperkt tot de noordelijke zijde van S22: tijdens de sondering tegen de zuidelijke zijde van S22 werden immers geen verbouwingsporen vastgesteld.

De verbouwing van de noordelijke zijde van S22 zou verklaren waarom S36 afgebroken is. S36 bestaat uit 1 rij bakstenen (12x5,5cm) en strekt zich max. 15cm t.o.v. de hoek S22-S23 uit (fig. 62). Tijdens het huidig onderzoek konden 4 baksteenlagen vastgesteld worden; de bovenkant van S36 bevindt zich op 5,03m TAW. Vermoedelijk moet S36 geïnterpreteerd worden als de aanzet van een ribgewelf. S36, het onderste niveau van S22 en S23 lijken tot dezelfde fase te behoren. De oorspronkelijke ruimte, behorend tot de gotische fase, werd gekenmerkt door een veel lager vloerniveau en een ribgewelf.

Uitgaande van de hierboven vermelde vaststellingen moet men zich de vraag stellen of ook S23 na de nivellering van de ruimte aangepast werd. Enkele gegevens lijken erop te wijzen dat dit inderdaad het geval was. In de 2 bovenste lagen van deze muur werden enkele bakstenen met een breedte van 10cm vastgesteld. De rest van het metselwerk is opgetrokken met bakstenen van 11x5,5cm. Bovendien is uit het onderzoek gebleken dat de oostelijke zijde van de muur sterk verzakt is, omdat de bovenste 2 lagen van de muren gedeeltelijk boven een ophogingspakket, dat zich aan oostelijke zijde van S23 bevindt, aangelegd zijn.

Het archeologisch onderzoek in de zuidelijke sacristie bestond niet alleen uit het manueel verdiepen van deze zone, maar ook uit de archeologische opvolging van de graafwerkzaamheden van Denys NV. Aanleiding voor de graafwerken was het stabiliteitsprobleem in deze zone van de kerk. Om een extra gewapende betonnen fundering te kunnen gieten, werd een sleuf met een breedte van 50cm gegraven tot op 1,2m t.o.v. het voormalige vloerniveau.

Op 4,9m TAW kwam een loopniveau (S21) aan het licht, bestaande uit fragmenten veldsteen (fig. 63)⁷⁰. In de zuidelijke werksleuf bedroeg de onderzochte lengte 3,38cm; in de westelijke werksleuf 1,71m. De onderzochte breedte correspondeerde met de breedte van de werksleuf, ca. 50cm. S21 werd, conform de bijzondere voorwaarden, niet verder vrij gelegd.

S21 werd niet aangetroffen ten noorden van S22. Wat het verband tussen S21 en S22 betreft, dient enige voorzichtigheid aan de dag gelegd te worden: S21 kon immers slechts zeer lokaal onderzocht worden. Niettemin lijkt S21 tegen S22 aangelegd te zijn, wat erop lijkt te wijzen dat S21 gelijktijdig of jonger is dan S22.

Wat de interpretatie van S21 betreft, dienen we op te merken dat deze structuur zich buiten de laatste uitbreiding van de kerk bevond. Bijgevolg kan dit niveau onmogelijk als vloerniveau van de Romaanse kerk geïnterpreteerd worden. Mogelijk kan dit niveau eerder in verband gebracht worden met een eventueel buitenpad.

Figuur 63 S21 in de zuidelijke werksleuf

⁷⁰ Een gelijkaardig veldstenen niveau werd in 1984 door D. Van Eenhooge aangetroffen in sleuf 2, op een diepte van ca. 1.65m t.o.v. het toenmalige maaiveld.

5.2.8. ZONE 8

In 1999, tijdens de aanleg van het terugnamekanaal van de verwarmingsinstallatie, trof men in de noordelijke zijbeuk van de huidige kerk de restanten van een bakstenen traptoren aan. Deze werden tijdens de werken door ir. W. Snauwaert opgekuist, gefotografeerd en ingetekend.

Figuur 64 De traptoren kwam aan het licht tijdens de graafwerken in de benedenkerk (Lic. O. Snauwaert)

Figuur 65 Noordoostelijke zijde van de traptoren (Lic. O. Snauwaert)

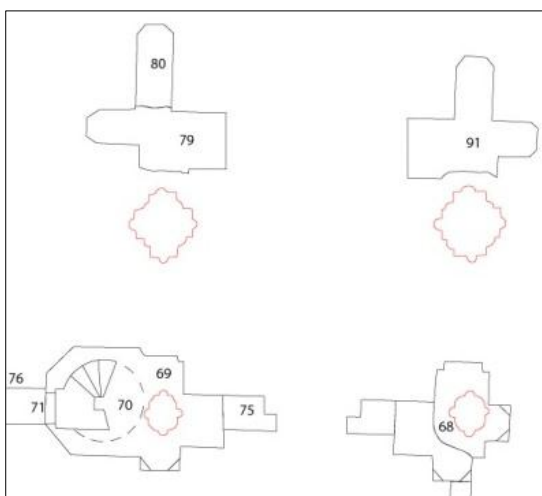

Figuur 66 De traptoren tijdens de aanleg van het terugnamekanaal (Lic. O. Snauwaert)

Tijdens het huidig onderzoek werden de restanten opnieuw opgekuist, ingetekend en beschreven. Ondanks het feit dat het uitgevoerde onderzoek vrij beperkt was, konden toch enkele interessante vaststellingen gedaan worden.

Figuur 67 Overzichtsfoto van de traptoren in zone 8

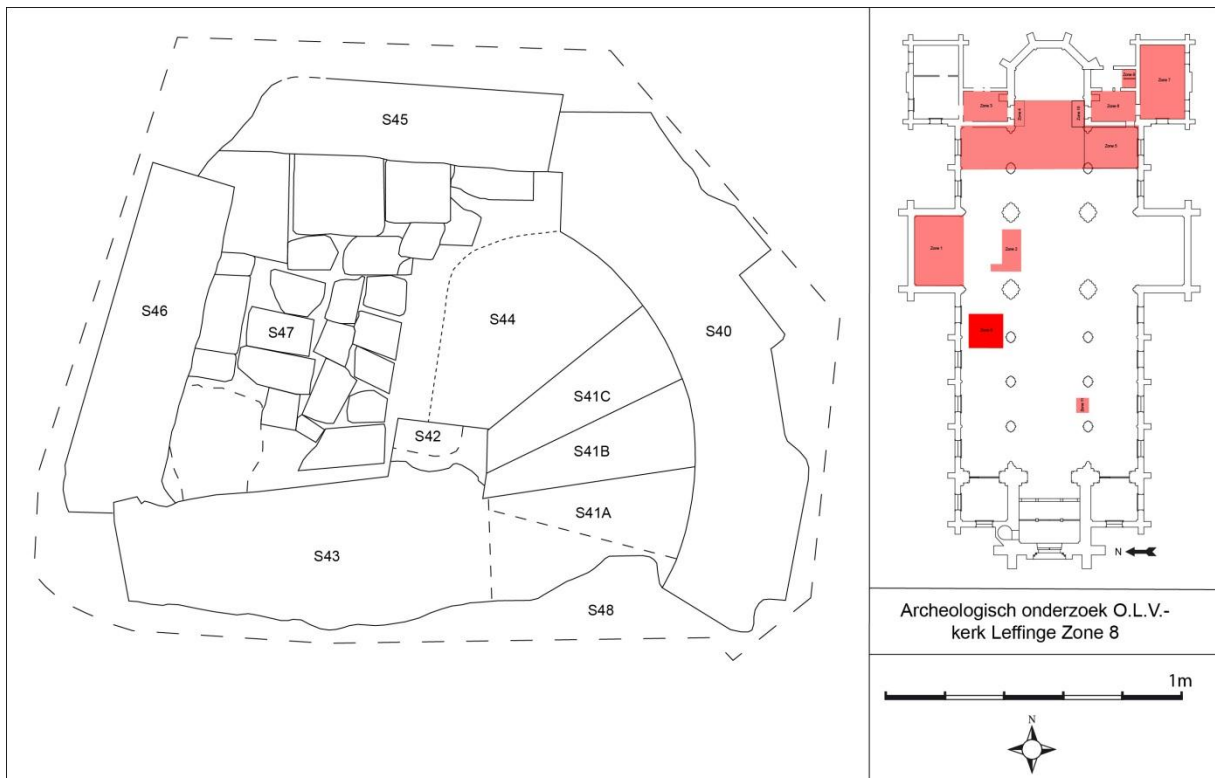

Uitwendig bestond de traptoren uit een vijfhoekige constructie, die aan zuidelijke zijde tegen de noordwestelijke vieringspijler aangebouwd was of hiermee in verband gebouwd was (fig. 68). Omdat de traptoren tijdens het huidig onderzoek volledig in beton ingekapseld was, kon het verband met de vieringspijler spijtig genoeg niet meer onderzocht worden (fig. 67). De exacte afmetingen van de vijf zijden konden evenmin bepaald worden, omdat de bovenzijde van de muren plaatselijk sterk afgebrokkeld was en de hoeken niet meer precies gelokaliseerd konden worden.

Figuur 68 Lokalisatie van de traptoren t.o.v. de vier vieringspijlers (Detail van het opgravingsplan van D. Van Eenhooge)

Bij benadering kan de lengte van de muren afgeleid worden van het opgravingsplan van D. Van Eenhooge: de lengte van de twee NZ georiënteerde zijden bedroeg ca. 1,6m; van de twee schuine zijden ca. 1m en van de OW georiënteerde zijde ca. 1,3m. Op basis van dit plan kunnen we ook de lengte (buitenwerks) en de breedte (buitenwerks) van de vijfhoekige constructie bepalen: respectievelijk ca. 2,4m en ca. 2,7m.

Inwendig bestond de traptoren uit een ronde trapkoker met een diameter van ca. 2m. Tijdens het huidig onderzoek kon enkel de oostelijke zijde van de koker geregistreerd worden.

Figuur 69 Overzichtsplan traptoren

Tijdens het huidig onderzoek kon enkel de oostelijke wand (S40) in detail onderzocht worden. De bovenkant van S40 bevindt zich op 5,46m TAW. De dikte van de wand bedraagt max. 40cm; de onderzochte hoogte 71cm (10 baksteenlagen). Tijdens het huidig onderzoek kon enkel nog de binnenzijde van S40 onderzocht worden. De trapkoker is aan de binnenzijde zeer zorgvuldig gemetseld, maar een echt metselverband kon niet vastgesteld worden. Het formaat van de bakstenen waarmee de koker opgetrokken is, bedraagt 12/11,5x5,5cm. Afwerkingslagen werden niet vastgesteld.

De oorspronkelijke toegang van de traptoren bevond zich aan noordelijke zijde. Aan noordwestelijke zijde van S40 bevond zich de dagkant en de deurslag van een deuropening. Spijtig genoeg kon de volledige breedte van de deuropening tijdens het huidig onderzoek niet vastgesteld worden, maar vermoedelijk bedroeg deze 90cm/1m. Uit het onderzoek kon wel opgemaakt worden dat het om een naar binnen draaiende deur ging. De dorpel van de deuropening bevond zich op 4,82m TAW (fig. 70).

Op de dagkant werd een dunne pleisterlaag met een zwarte/donkergrijze afwerkingslaag vastgesteld (fig. 71). Deze afwerking werd bemonsterd voor eventueel verder onderzoek.

Figuur 70 Detail van de deuropening, met aanduiding van de dorpel

Figuur 71 Detail van de afwerkingslaag op de dagkant van de deuropening

Enkel de onderste drie treden van de spiltrap waren bewaard (fig. 69, S41A, B en C). De bovenste trede bevond zich op 5,42m TAW; de onderste trede op 5,01m TAW. De treden bestonden uit twee lagen volledige bakstenen (26x11,5/12x5,5cm). Vooral de bakstenen van de bovenste twee treden vertoonden sterke slijtagesporen. De hoogte van de bovenste 2 treden bedroeg 21cm; de hoogte van de onderste trede 27cm. Het hoogteverschil tussen de onderste en de 2 bovenste treden suggereert dat er zich oorspronkelijk onderaan een vloerniveau bevond, dat niet meer bewaard is. Het vloerniveau bevond zich op 21cm t.o.v. de bovenkant van de onderste trede en correspondeerde met de dorpel van de deuropening.

Figuur 72 De onderste 3 treden van de spiltrap

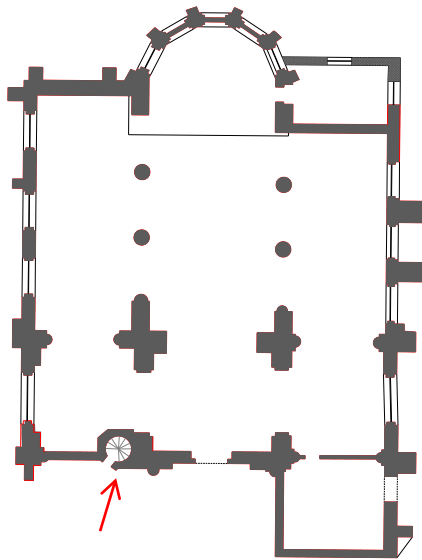
Tijdens het huidig onderzoek werd vastgesteld dat zich ter hoogte van de onderkant van S41C een fijne puinlaag (S44) bevond. In de doorsnede door het opvullingspakket onder vloer S47 (zie verder) is duidelijk zichtbaar dat boven deze puinlaag een dunne kalkmortellaag met een dikte van ca. 4cm voorkomt (fig. 73). Het kalkmortelpakket strekt zich uit over de volledige breedte van de trapkoker en loopt tot tegen de dorpel van de deuropening (fig. 74). De dorpel wordt door dit pakket niet afgedekt, in tegenstelling tot het donkerbruine, homogene pakket dat zich boven het kalkmortelpakket bevindt. Aan zuidelijke zijde van het profiel, tegen de spil, komen enkele baksteenfragmenten in het kalkmortelpakket voor. Deze gegevens suggereren opnieuw dat de oorspronkelijke vloer van de trapkoker uitgebroken is.

Figuur 73 Doorsnede doorheen het opvullingspakket onder vloer S47

Figuur 74 Kalkmortelpakket tot tegen de dorpel

Tijdens het huidig onderzoek kon vastgesteld worden dat de oorspronkelijke toegang van de traptoren tijdens één van de verbouwingsfases volledig dichtgemetseld is. Deze aanpassing (S45) gebeurde met bakstenen van het formaat 11x5,5cm. De traptoren werd vanaf nu toegankelijk vanaf de westelijke zijde. Hierop wijst de aanwezigheid van een dorpel in blauwe hardsteen (S46), gekenmerkt door een schuine puntbeiteltaillering. Deze vaststelling, op basis van archeologische gegevens, wordt bevestigd door historische bronnen: op het grondplan van arch. A. Verbeke wordt de traptoren afgebeeld, met toegang in de noordwestelijke, schuine zijde (fig. 75).

Figuur 75 Grondplan van arch. A. Verbeke met aanduiding van de traptoren (Fam. archief Snauwaert-Vercamer. Bewerkt door Ruben Willaert bvba)

Het wijzigen van de toegang gaat gepaard met een ophoging van de trapkoker en de aanleg van een nieuw vloerniveau (ca. 5,15m TAW). De koker werd in totaal 42cm opgehoogd: treden S41C en B raakten daarbij in onbruik en trede S41A werd in deze fase de eerste trede. Het nieuwe vloerniveau (S47) bestaat uit volledige (26x12x5,5cm) en onvolledige bakstenen (11,5x12cm). Daarnaast zijn in de vloer ook enkele volledige natuurstenen tegels ingewerkt. Tussen de bakstenen komt geen kalkmortel voor: de stenen zijn m.a.w. gewoon in de aarde gelegd. Het geheel geeft een vrij slordige indruk en is waarschijnlijk vrij snel aangelegd.

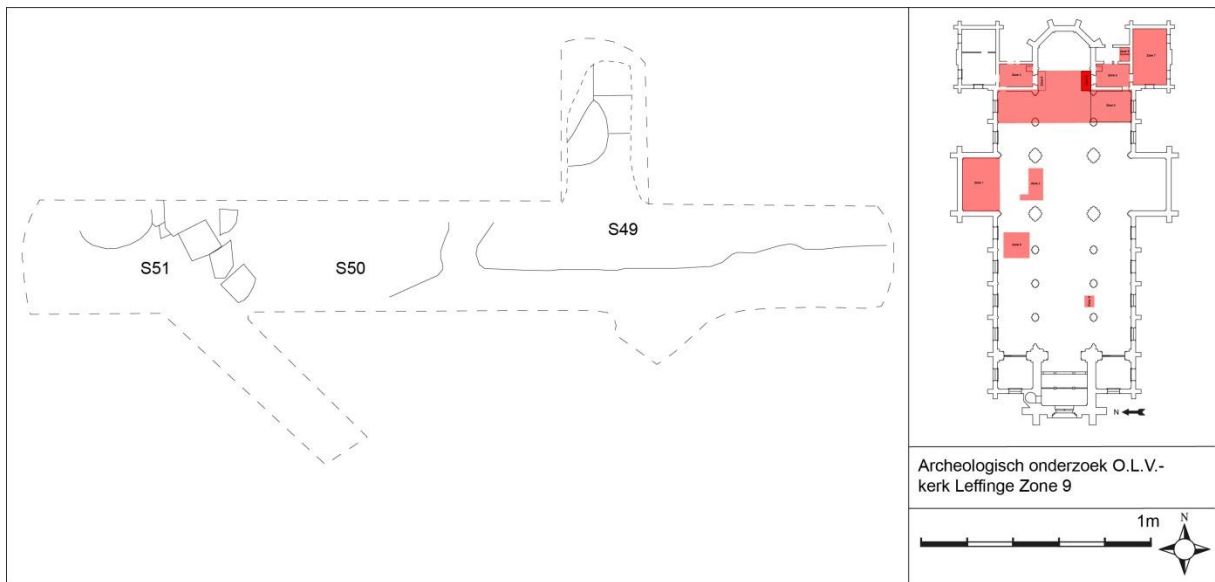
5.2.9 ZONE 9

In overleg met Ruimte en Erfgoed (Sam De Decker), D. Van Eenhooge en ir. W. Snauwaert werd beslist om in het koor één bijkomende sondering te maken. Aan de hand van deze sondering wilden we nagaan of er restanten van de absis aangetroffen konden worden.

Het onderzoek bracht op ca. 5,23m TAW een veldstenen structuur (S49) aan het licht, die zowel aan oostelijke als aan zuidelijke zijde sterk verstoord was door de aanleg van de huidige kerk (fig. 76). S49 kon gevolgd worden over een afstand van 2,2m; de onderzochte breedte bedroeg max. 28cm. Of de structuur aan westelijke zijde uitgebroken was, kon niet duidelijk vastgesteld worden. S49 leek vrij oppervlakkig te zijn, maar dit kon –gezien de uitbraak aan zuidelijke zijde- niet met absolute zekerheid vastgesteld worden.

Figuur 76 Overzichtsfoto van S49

Figuur 77 Overzichtsplan van S49

De sondering werd aan noordelijke zijde beperkt uitgebreid (ca. 62cm), maar de noordelijke rand van S49 kon niet vastgesteld worden. Deze uitbreiding leverde wel enkele nieuwe gegevens op: bovenop S49 werden twee vloertegels vastgesteld (ca. 5,23m TAW). Het ging om roodbruine vloertegels met een breedte van 16/16,5cm en een dikte van 1,5cm. De lengte van de tegels kon niet vastgesteld worden. Vermoedelijk werden de tegels tijdens een jongere bouwphase aangebracht: waarschijnlijk zijn de tegels te associëren met de cirkelvormige verstoring die ten westen van de tegels aangetroffen werd.

Figuur 78 Tegels bovenop S49, met cirkelvormige verstoring ten westen daarvan

Figuur 79 Overzichtsfoto

De verstoring heeft een breedte van 27cm. In de westelijke helft van de sondering werd een tweede, gelijkaardige structuur aangetroffen. Hoe deze structuren geïnterpreteerd moeten worden, is niet helemaal duidelijk. Men kan zich de vraag stellen of ze in verband te brengen zijn met de bouw van de gotische absis. In dit geval zou het om de negatiefsporen van steigerpalen kunnen gaan.

5.2.10. ZONE 10

In de zuidoostelijke hoek van de voormalige sanitaire ruimte kon een gedeelte van de vroegere overwelfde beerput - die inmiddels volledig opgevuld is met beton - geregistreerd worden (fig. 80). De noordelijke zijmuur van de beerput (S37) is opgebouwd uit rode baksteen (21/21,5x10x5cm). Ter hoogte van de noordelijke zijmuur was de aanzet van het bakstenen gewelf (S38) nog gedeeltelijk bewaard. S38 was opgebouwd uit gele en rode tot paarse bakstenen (22x10x5cm), die op hun kant geplaatst waren. In de westelijke hoek bleef nog een restant van een tegelvloer (S39) bewaard, samengesteld uit fragmenten van roodgebakken vloertegels.

Figuur 80 Overzichtsfoto overwelfde beerput

5.2.11. ZONE 11

In de zuidelijke zijbeuk kon een restant van een pijler geregistreerd worden (fig. 81)⁷¹. De pijler had een diameter van ca. 76cm en was opgebouwd uit kalkzandsteen (Balegem/Diegem).

Figuur 81 Pijlerrestant

⁷¹ Structuur 73 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

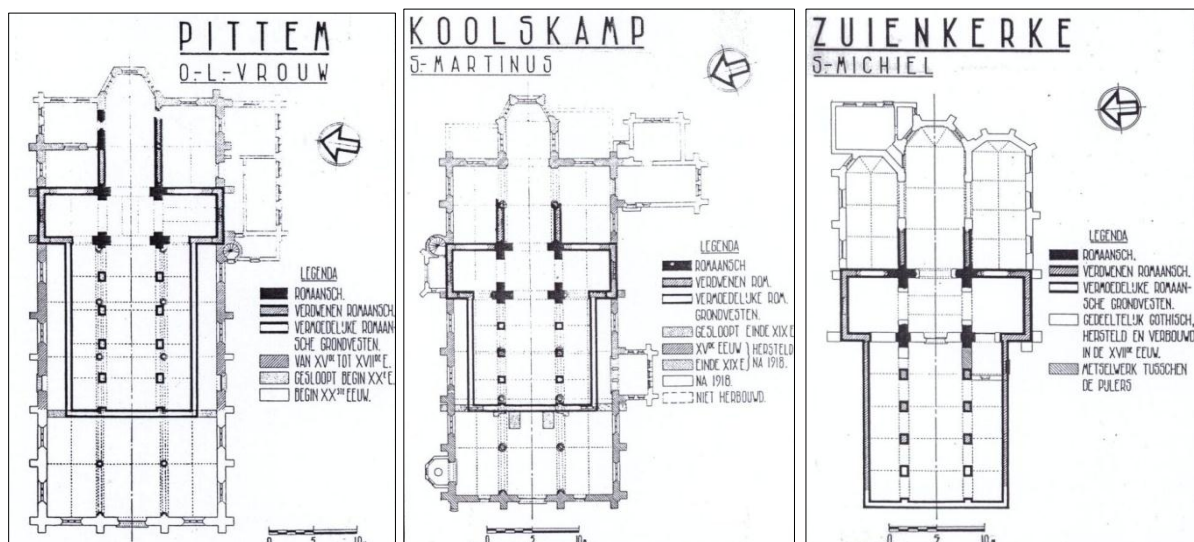
6. RECONSTRUCTIE

Bijlagen 12 t.e.m. 15, de reconstructies van de verschillende bouwfases, illustreren duidelijk dat de huidige, 19de-eeuwse, kerk niet volledig in dezelfde aslijn gebouwd is als de oude kerk⁷². Dankzij de digitalisatie van alle grondplannen, kon bepaald worden dat het verschil tussen beide aslijnen ca. 2° bedraagt.

Omdat een vrij groot deel van de opgravingsgegevens nog niet volledig uitgewerkt is, kan momenteel geen volledige reconstructie van de verschillende bouwfases gemaakt worden. Noodgedwongen hebben we een voorlopige reconstructie gemaakt, uitgaande van de informatie die bij aanvang van het onderzoek beschikbaar was. Gezien er geen sporen van de eerste kerk/kapel uit de 10de eeuw aan het licht gekomen zijn, start de reconstructie met de romaanse basiliek die vermoedelijk in de loop van de 12de eeuw gebouwd is.

6.1. ROMAANSE FASE

Waarschijnlijk behoorde de kerk van Leffinge tot het type van de driebeukige pijlerbasiliek met een breed langschip, geflankeerd door twee smalle zijbeuken, een kruisbeuk, een vieringtoren en een al dan niet lang koor. Volgens de studie van kan. R. Lemaire behoort de meerderheid van de plattelandskerken in het Scheldegebied tot dit type⁷³. O.a. ook de kerken van Pittem, Koolskamp en Zuienkerke kunnen tot dit type gerekend worden⁷⁴.

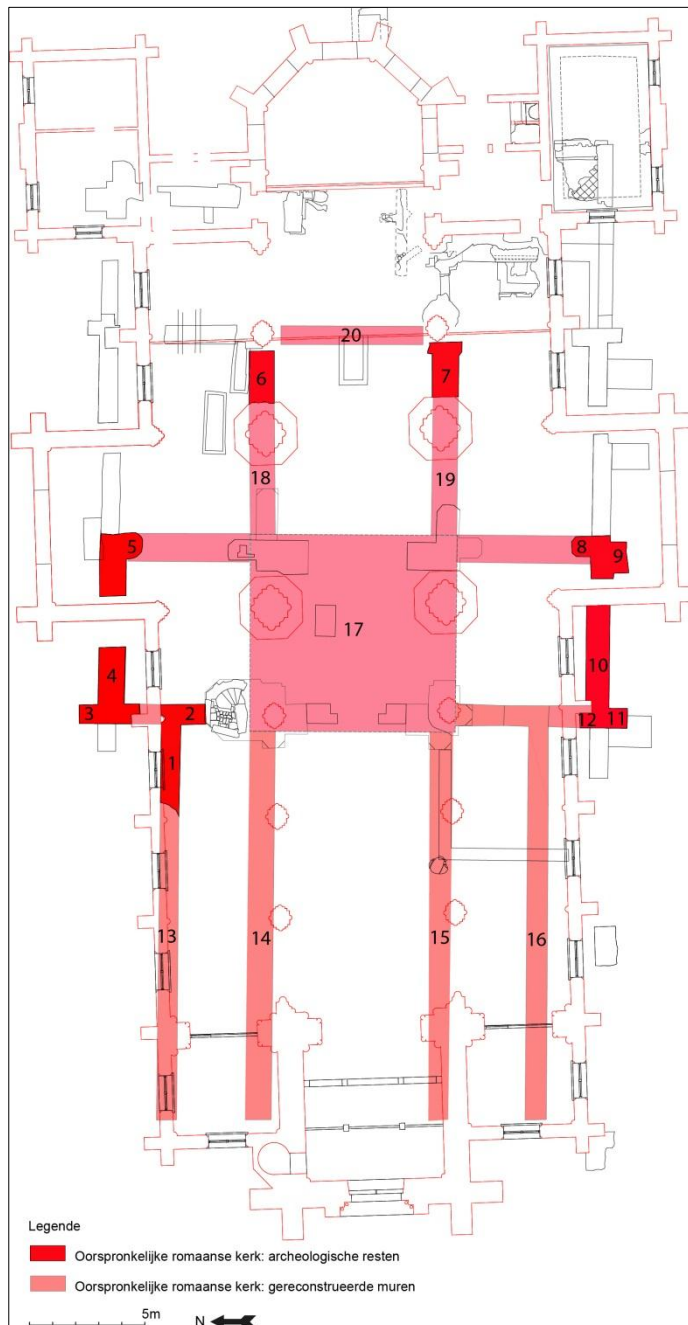

Figuur 82 De romaanse kerk van Pittem, Koolskamp en Zuienkerke (Broeder Firmin 1940, resp. pg. 183, 93, 120).

⁷² Deze vaststelling werd in 1984 ook door D. Van Eenhooge gedaan (Van Eenhooge 1985a).

⁷³ Lemaire 1954, 244.

⁷⁴ Lemaire 1954, 244.

Figuur 83 Romaanse fase - reconstructie 1

De romaanse kerk van Leffinge bestond -zoals hierboven reeds vermeld- uit een driebeukige benedenkerk, bestaande uit een vrij brede middenbeuk, met aan weerszijden een smalle zijbeuk. Uit de beschikbare opgravingsgegevens kunnen we afleiden dat er tijdens de opgraving van de benedenkerk slechts weinig muren aangetroffen zijn, die tot de romaanse fase behoren. Muur 1 op fig. 83 vormt de uitzondering: deze muur moet geïnterpreteerd worden als de gevel van de noordelijke zijbeuk⁷⁵. De zuidelijke tegenhanger van deze muur werd tijdens de opgraving van de benedenkerk niet aangesneden. Dankzij het symmetrische grondplan, kan de gevel van de zuidelijke zijbeuk vrij gemakkelijk gereconstrueerd worden (fig. 83-16).

⁷⁵ Bijlage 5, muur 72.

Wat de middenbeuk betreft, kon tijdens het onderzoek van de oude opgravingsgegevens niet afgeleid worden of men tijdens de opgraving van de benedenkerk de dubbele rij pijlers aangesneden heeft. Omwille van deze reden is het niet duidelijk of de pijlerbasiliek gedragen werd door vierkante, rechthoekige of samengestelde pijlers.

Ondanks de beperkte archeologische informatie, kan de breedte van de zijbeuken en van de middenbeuk toch bij benadering berekend worden. Kenmerkend voor romaanse kerken die tot dit type behoren, is het feit dat de middenbeuk telkens even breed is als de vieringtoren. Indien we ervan uitgaan dat de breedte van de romaanse en de gotische vieringtoren identiek is (zie verder), kunnen we afleiden dat de breedte van de middenbeuk (binnenwerks) ca. 6,8m bedroeg. De breedte van de zijbeuken bedroeg (binnenwerks) -bij benadering- ca. 3,55m.

De westgevel van de romaanse kerk werd tijdens de graafwerken in de benedenkerk nergens aangesneden. Het lijkt ons zeer onwaarschijnlijk dat men een dergelijke muur tijdens de werkzaamheden niet zou herkend hebben. Het lijkt ons ook zeer onwaarschijnlijk dat deze muur wel aangesneden werd, maar niet geregistreerd op het opgravingsplan. Men kan zich dan ook de vraag stellen of de romaanse westgevel misschien buiten de huidige kerk te situeren is. Uitgaande van deze theorie, bedraagt de lengte van de benedenkerk minstens 18m. Ter vergelijking: de lengte van de romaanse benedenkerk van Pittem bedraagt (binnenwerks) ca. 17m; van Koolkamp ca. 11m en van Zuienkerke ca. 16,5m. De benedenkerk van Pittem en Zuienkerke bestaat immers uit 5 traveeën; die van Koolkamp uit slechts 4 traveeën⁷⁶. Deze vergelijking toont aan dat de lengte van de benedenkerk sterk kan variëren, afhankelijk van het aantal traveeën. Tegelijk blijkt uit deze vergelijking dat een benedenkerk met een lengte van 18m niet uitzonderlijk is.

Wat het transept van de romaanse kerk betreft, beschikken we -in tegenstelling tot de benedenkerk- over vrij veel archeologische gegevens. De noordelijke transeptvleugel wordt gevormd door muren 2, 4 en 5 op fig. 83⁷⁷; de zuidelijke transeptvleugel door muren 8, 10 en 12. Op basis van de aangetroffen muurresten kunnen we afleiden dat het transept een rechthoekig grondplan had, net zoals de kerk van Pittem, Koolkamp en Zuienkerke (fig. 82). De breedte van het transept bedroeg (binnenwerks) 5,9m; de totale lengte (binnenwerks) 19,99m. De twee romaanse transeptvleugels zijn iets kleiner van oppervlakte dan de centrale vieringtoren. De lengte van de transeptvleugels bedraagt (binnenwerks) ca. 5,22m; de lengte van de vieringtoren (zie verder) (binnenwerks) ca. 6,76m. Aan noordelijke zijde kon vastgesteld worden dat het transept ca. 2,80m t.o.v. de benedenkerk uitsprong. Aan zuidelijke zijde kon dit niet vastgesteld worden, maar we gaan ervan uit dat de verhoudingen aan zuidelijke zijde dezelfde zijn als aan noordelijke zijde.

---

⁷⁶ Broeder Firmin 1940, resp. pg. 183, 93, 120.

⁷⁷ Respectievelijk muren 62, 81, 71 en muren 89 en 36 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

Het hoofdaccent van de romaanse kerk lag op de vieringtoren met het vierkante grondplan⁷⁸. Net zoals bij andere romaanse kerken bevond de vieringtoren zich in het midden van het transept, in het verlengde van de middenbeuk. Op basis van de beschikbare archeologische informatie kunnen we spijtig genoeg niet afleiden of men in 1999 restanten van de romaanse vieringpijlers aangetroffen heeft en indien ja, hoe deze zich verhouden t.o.v. de gotische vieringpijlers. Bij gebrek aan informatie, kunnen we voorlopig slechts weinig conclusies trekken.

We vermoeden dat de gotische vieringpijlers gefundeerd zijn op de oudere, romaanse vieringpijlers. Interessant is de vraagstelling of de vier gotische vieringpijlers gekenmerkt worden door massief metselwerk of in de kern opgebouwd zijn uit oudere romaanse restanten, waartegen een bakstenen parement geplaatst is. Het veldstenen metselwerk in S31 (fig. 30), pleit mogelijk voor de tweede theorie.

Wat de afmetingen van de romaanse vieringtoren betreft, gaan we er voorlopig van uit dat de romaanse en de gotische vieringtoren min of meer dezelfde oppervlakte hadden. In dit geval bedroeg de breedte (binnenwerks) van de romaanse vieringtoren ca. 6,76m.

Gewoonlijk is in één van de hoeken van de vieringtoren een wenteltrap ingebouwd; soms wordt deze er later aan toegevoegd. Meestal gaat het om een traptoren met een cirkelvormig grondplan, gekenmerkt door vrij zware muren. Traptorens met een vierkant grondplan zijn eerder uitzonderlijk. Tijdens de opgraving van 1999 werden noch ter hoogte van de noordoostelijke, de zuidoostelijke of de zuidwestelijke hoek van de gotische vieringtoren sporen van een romaanse traptoren aangetroffen. We vermoeden dat de gotische traptoren, die zich ter hoogte van de noordwestelijke hoek van de gotische vieringtoren bevindt, op de romaanse traptoren gefundeerd is. Spijtig genoeg is het niet duidelijk of men tijdens de opgraving van 1999 onder de bakstenen fundering van de gotische traptoren restanten van een oudere, veldstenen traptoren aangetroffen heeft.

Wat het koor van de romaanse kerk betreft, leidt het ontbreken van archeologische gegevens opnieuw tot heel wat vraagtekens. Muur 6 op fig. 83 is zonder twijfel te interpreteren als de noordgevel van het koor; muur 7 op fig. 83 als de zuidgevel van het koor⁷⁹. Het koor bevindt zich precies in het verlengde van de middenbeuk en van de vieringtoren. Bijgevolg is de breedte (binnenwerks) van het koor opnieuw ca. 6,76m, net als de middenbeuk en de vieringtoren.

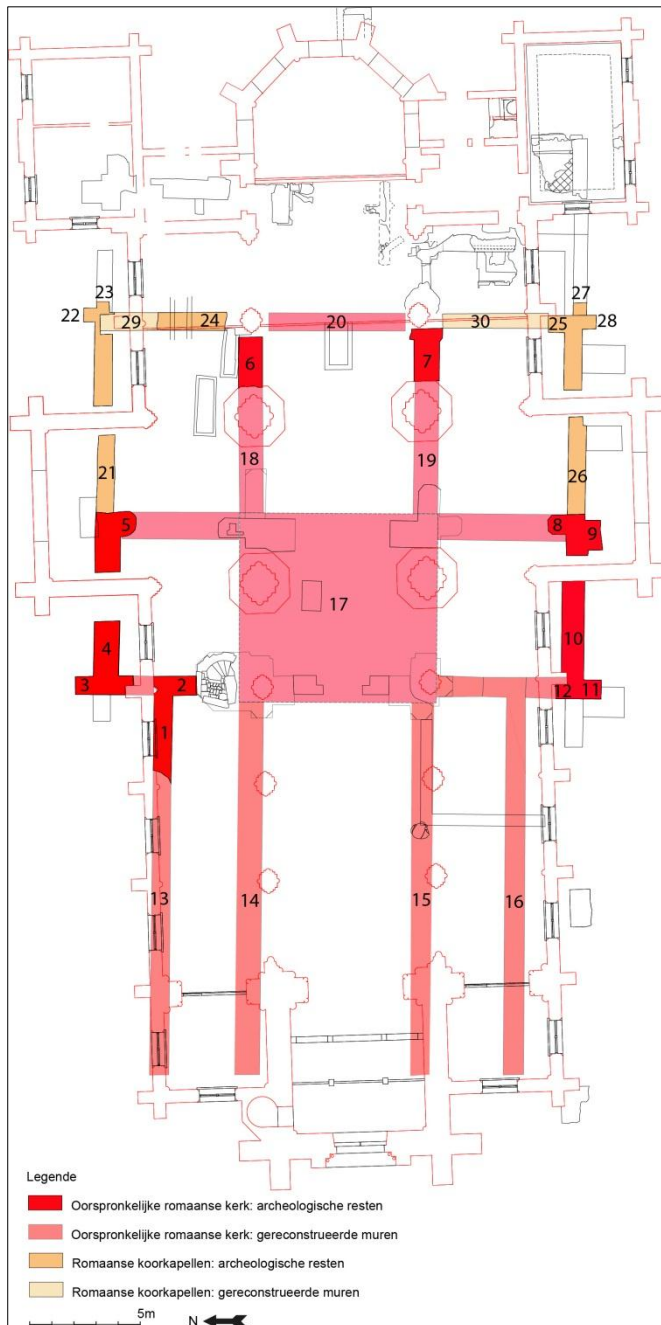
De lengte van het romaans koor kan in deze fase van het onderzoek niet met zekerheid bepaald worden. Het is immers niet duidelijk of de romaanse kerk van Leffinge gekenmerkt werd door een vlakke koorafsluiting of door een halfronde absis. Vergelijkend onderzoek levert in dit geval vrij weinig gegevens op: op de plattegronden van de kerken van Pittem, Koolskamp en Zuienkerke wordt de koorafsluiting -bij gebrek aan informatie- niet weergegeven (fig. 82).

---

⁷⁸ Uit vergelijkend onderzoek is gebleken dat in heel wat gevallen de vierkante vieringtoren boven de naald overgaat in een achthoekige toren.

⁷⁹ Respectievelijk muren 85 en 88 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

Op fig. 83 wordt de oostelijke zijmuur van het koor (muur 20) in het verlengde van de oostelijke zijmuren van de romaanse koorkapellen (muur 24, 25, 29 en 30) gesitueerd⁸⁰. We kunnen echter niet uitsluiten dat de romaanse kerk gekenmerkt werd door een lang koor. Deze mogelijkheid wordt naar voren geschoven in bijlage 13, waar de oostelijke zijmuur in het verlengde van S32b gesitueerd wordt⁸¹.

Aan oostelijke zijde van de noordelijke en de zuidelijke dwarsvleugel komen twee rechthoekige ruimtes voor, waarvan de muren grote overeenkomsten vertonen met de hierboven reeds vermelde romaanse muren. Uit het archeologisch onderzoek is wel gebleken dat de muren van beide ruimtes aanzienlijk smaller zijn dan de andere romaanse muren. Aan noordelijke zijde wordt de ruimte gevormd door muren 21 en 24 op fig. 84⁸²; aan zuidelijke zijde door muren 25 en 26 op fig. 84⁸³. Het gaat om twee grote ruimtes: de lengte (binnenwerks) bedraagt in beide gevallen 8,59m; de breedte (binnenwerks) 5,62m. In navolging van D. Van Eenhooge vermoeden we dat deze twee ruimtes te interpreteren zijn als koorkapellen. Waarschijnlijk waren deze kapellen toegankelijk via de dwarsvleugels.

Figuur 84 Romaanse fase - reconstructie 1 met lokalisatie van de romaanse koorkapellen

⁸⁰ Cfr. Ook bijlage 12; Muren 89 en 32 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

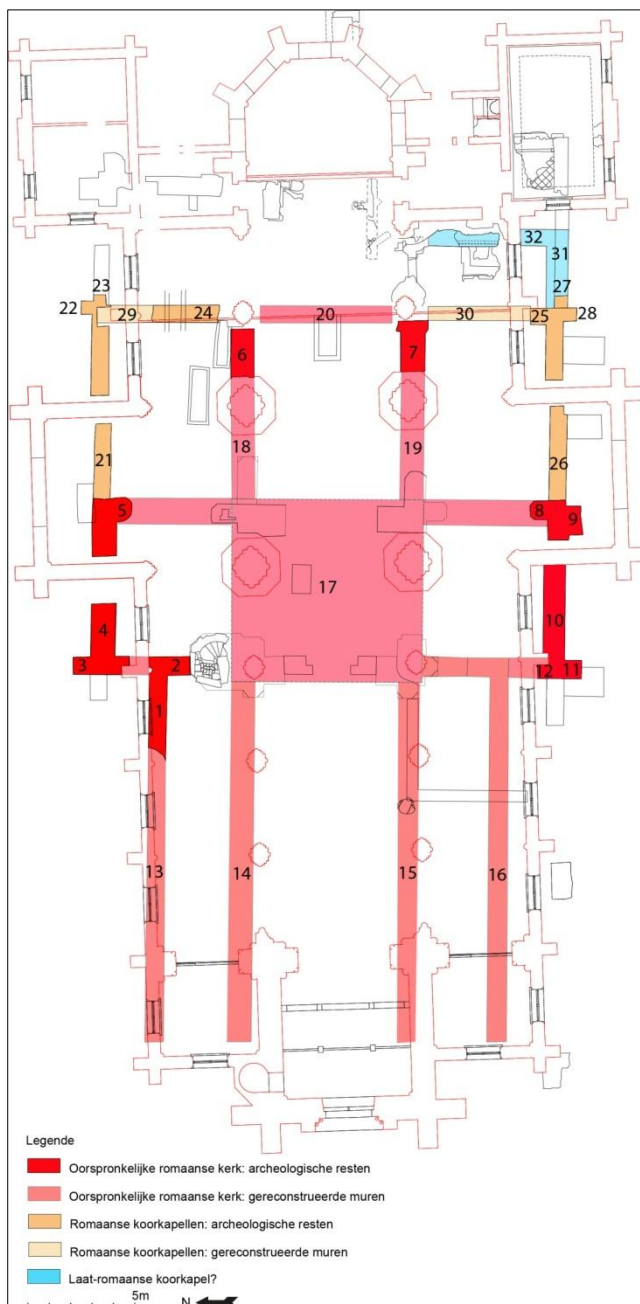
⁸¹ Muur 78 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5)

⁸² Muren 54 en 89 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

⁸³ Muren 32 en 17 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5).

Tijdens het onderzoek van 2010 kon duidelijk vastgesteld worden dat zich tussen muur 4 en 21 op fig. 84 een bouwnaad bevond. Waarschijnlijk kunnen we hieruit afleiden dat de koorkapellen niet tot het oorspronkelijke romaanse kerkconcept behoorden, maar er in een latere fase aan toegevoegd werden. De gebruikte bouwmaterialen lijken er wel op te wijzen dat de toevoeging van de koorkapellen nog in de romaanse fase gesitueerd moet worden.

6.2. LAAT-ROMAANSE FASE

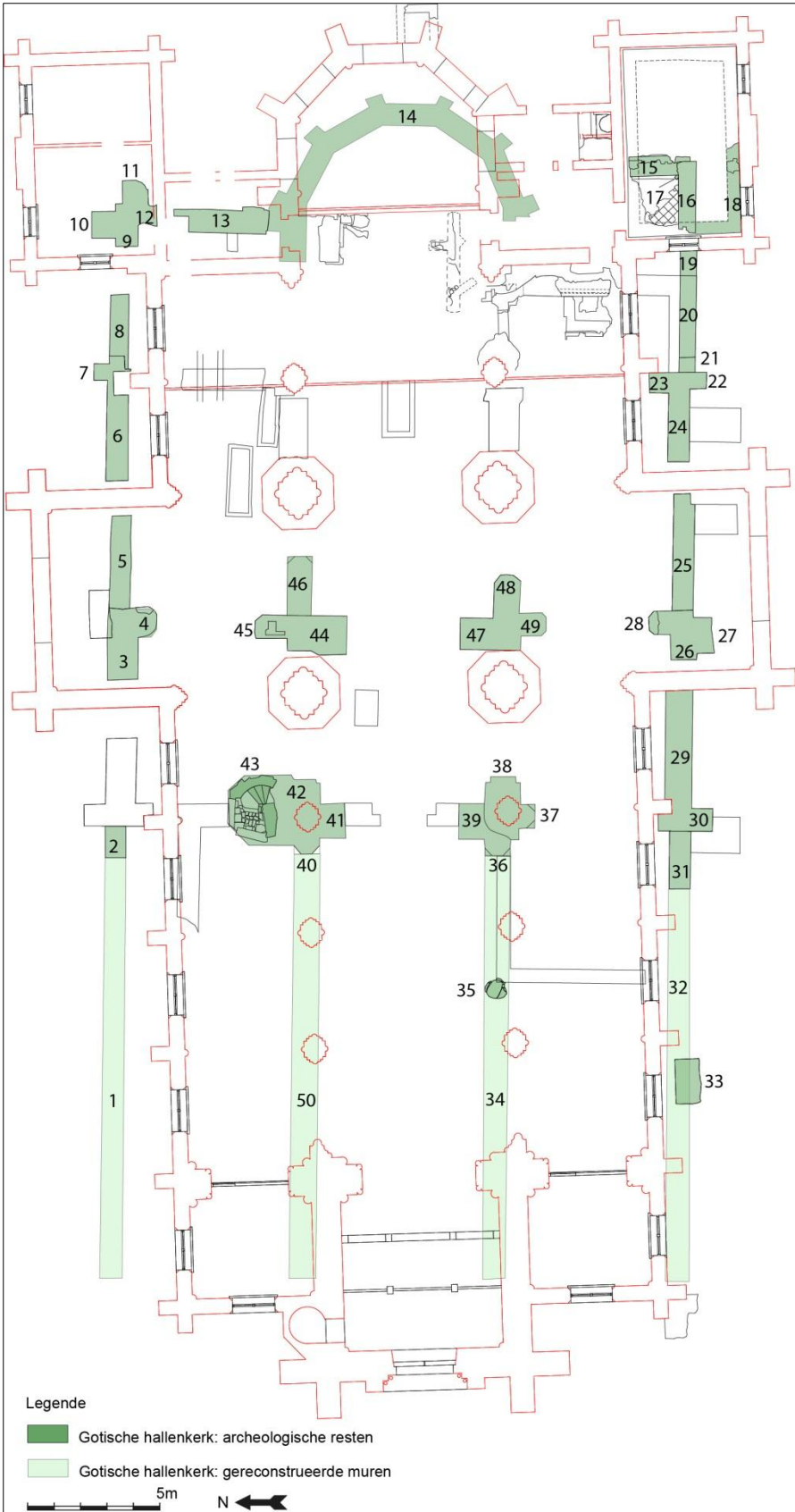

Figuur 85 Romaanse fase - reconstructie 1 met aanduiding van de laat-romaanse structuren

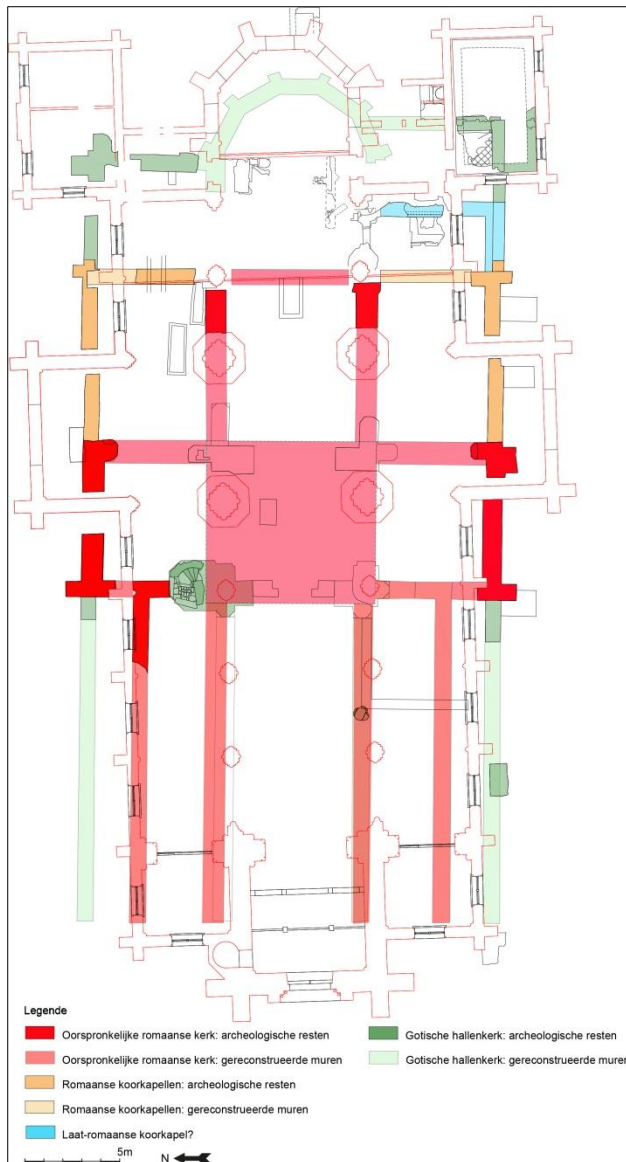
Uit het archeologisch onderzoek van 1984 is gebleken dat de kerk in een latere fase aan zuidelijke zijde aangepast is. Hierop wijzen muur 31 en 32 op fig. 85. Het gaat om veldstenen muren, die gekenmerkt zijn door een bakstenen parement (28x13,5x7cm). Uit de beschikbare archeologische gegevens kunnen we afleiden dat men aan noordelijke zijde van de kerk geen gelijkaardige muren aangesneden heeft. Deze vaststelling lijkt erop te wijzen dat enkel de zuidelijke zijde van de romaanse kerk in deze fase aangepast werd. Indien dit het geval is wordt de symmetrie van het oorspronkelijke, romaanse grondplan grondig verstoord. Op basis van de baksteenformaten van het parement, kunnen we veronderstellen –in navolging van D. Van Eenhooge- dat de aanpassing in de laatromaanse periode gesitueerd kan worden. Hoe deze aanpassing precies te interpreteren is, is niet helemaal duidelijk. Een eerste mogelijkheid is de uitbreiding van de zuidelijke koorkapel. Uitgaande van deze hypothese bevond zich aan zuidelijke zijde van de kerk een veel grotere koorkapel dan aan noordelijke zijde. In dit geval zou de lengte van de zuidelijke koorkapel 12,31m bedragen. Een tweede mogelijkheid is de toevoeging van een nieuwe ruimte, naast de reeds bestaande zuidelijke koorkapel.

6.3. GOTISCHE FASE

Figuur 86 Gotische fase

Eind 15de/begin 16de eeuw werd de (laat-) romaanse kerk verbouwd tot een gotische hallenkerk⁸⁴. In deze periode werden talrijke basilieken omgebouwd tot hallenkerken, omdat de verbreding van de zijbeuken resulteerde in meer ruimte en licht in de benedenkerk⁸⁵. De verbouwing had dan ook in de eerste plaats betrekking op de benedenkerk, die zowel aan noordelijke als aan zuidelijke zijde aanzienlijk uitgebreid werd. Ter hoogte van de noordelijke en de zuidelijke zijbeuk werden nieuwe, bakstenen, muren opgetrokken in het verlengde van de dwarsgevels van het romaanse transept. Vermits de oostelijke aanzet van beide muren tijdens het archeologisch onderzoek aangesneden werd (fig. 86, 2 en 31), kan de totale breedte van de gotische benedenkerk vrij gemakkelijk berekend worden: deze bedroeg (binnenwerks) 20,54m. Vermits aan noordelijke zijde behalve de gotische gevel van de zijbeuk ook de romaanse voorganger onderzocht kon worden, kunnen we ook vrij gemakkelijk berekenen dat de noordelijke zijbeuk in de gotische fase ca. 2,9m breder was dan in de romaanse fase.

Figuur 87 Toevoegingen aan het oorspronkelijke romaanse plattegrond (reconstructie 1)

Of hetzelfde geldt voor de zuidelijke zijbeuk kon niet precies vastgesteld worden, omdat de romaanse gevel van de zuidelijke zijbeuk niet aan het licht gekomen is tijdens het archeologisch onderzoek. In elk geval kunnen we stellen dat de verbouwing van de benedenkerk tot gevolg had dat de zijbeuken min of meer even breed waren als de middenbeuk; de breedte bedroeg telkens ca. 6m.

⁸⁴ Bij hallenkerken zijn de zijbeuken -in tegenstelling tot die van een basiliek- ongeveer even hoog en breed als de middenbeuk (Haslinghuis-Janse 2005, 215-216).

⁸⁵ Haslinghuis-Janse 2005, 215.

De middenbeuk werd gedragen door twee rijen pijlers. Plan nr. 139, daterend uit het einde van de 16de eeuw, suggereert dat elke rij bestond uit 3 pijlers (fig. 7). Op plan nr. 140 worden twee rijen van vier pijlers afgebeeld (fig. 8). Rekening houdende met het feit dat op plan nr. 140 ook de vieringtoren verkeerd gesitueerd wordt, lijkt laatstgenoemde plan niet echt betrouwbaar te zijn. Spijtig genoeg zijn er ook geen gegevens over de locatie van de westgevel van de gotische kerk. De vraag of de benedenkerk gedragen werd door rijen van 2, 3 of 4 pijlers, kan voorlopig niet beantwoord worden.

Wat de vorm van de pijlers betreft, suggereert plan nr. 139 dat het om ronde pijlers gaat. De vondst van een rond pijlerrestant in kalkzandsteen (Balegem/Diegem) lijkt het plan -op dit punt- te bevestigen (fig. 86-35).

De afmetingen van het transept werden, in tegenstelling tot de benedenkerk, niet gewijzigd. Het archeologisch onderzoek heeft bovendien aangetoond dat de noord- en de zuidgevel van het romaanse transept in de gotische hallenkerk geïntegreerd waren. We kunnen natuurlijk niet uitsluiten dat de gevels op een hoger niveau wel opgetrokken waren in baksteen, maar in elk geval heeft men de romaanse muren niet aangepast met een bakstenen parement. Wat de vieringtoren betreft, werden de veldstenen vieringspijlers vervangen door bakstenen exemplaren. Het is niet helemaal duidelijk of men in deze fase enkel een bakstenen parement rond de romaanse pijlers aangebracht heeft dan wel volledig nieuwe, bakstenen pijlers opgetrokken heeft. Of de basis van de vieringtoren in de gotische fase dezelfde gebleven is, is niet helemaal duidelijk⁸⁶. Het archeologisch onderzoek heeft zeer weinig gegevens aan het licht gebracht m.b.t. het verband tussen de romaanse en de gotische vieringspijlers.

De vier vieringspijlers waren verbonden met mekaar d.m.v. rondbogen. Ook aan oostelijke zijde van het transept, ter hoogte van de aansluiting met het koor, kwamen twee rondbogen voor. Via deze bogen werd de druk van de vieringtoren afgeleid naar de pilasters, die zich in de noordoostelijke en in de zuidoostelijke hoek van het transept situeren. Uit het archeologisch onderzoek is gebleken dat de pilasters geen massieve bakstenen structuren zijn, maar gekenmerkt worden door een bakstenen parement en een veldstenen kern. We kunnen hieruit besluiten dat de gotische pilasters grotendeels bestaan uit de aanzet van de romaanse oostelijke transeptgevel. Waarschijnlijk werd het verdere verloop van de massieve veldstenen muur aan deze zijde van het transept in deze fase grotendeels gesloopt.

Tijdens de gotische fase werd in de zuidelijke transeptgevel een deuropening gemaakt.

De gotische traptoren situeert zich in de noordwestelijke hoek van de vieringtoren (fig. 86, 43). De deuropening van de toren situeert zich in deze periode aan noordelijke zijde. Het archeologisch onderzoek leverde interessante gegevens op m.b.t. het vloerniveau van de traptoren (4,82m TAW). We kunnen vermoeden dat het vloerniveau van het transept en waarschijnlijk ook van de benedenkerk min of meer gelijk was⁸⁷.

---

⁸⁶ Volgens A. De Keyser bedroeg de basis van de toren 8,8x8,8m (De Keyser 1982, 140-155).

⁸⁷ Het vloerniveau van de traptoren correspondeert met het niveau van het looppniveau, dat in zone 7 aangetroffen werd.

Aan zuidelijke zijde van het transept werden in de gotische fase nieuwe steunberen opgetrokken. De romaanse steunberen werden afgebroken en vervangen door kleinere, bakstenen exemplaren. Het is niet helemaal duidelijk of de bakstenen steunbeer aan noordelijke zijde in dezelfde periode te situeren is. Deze ingrepen lijken te wijzen op stabiliteitsproblemen.

Wat het koor betreft, kunnen we met zekerheid stellen dat deze gekenmerkt werd door een halfronde absis⁸⁸. Bij gebrek aan archeologische resten, kan de breedte en de diepte van de absis slechts afgeleid worden op basis van de beschikbare iconografische bronnen. Bij benadering bedroeg de breedte van de absis 7,65m; de diepte 6,6m.

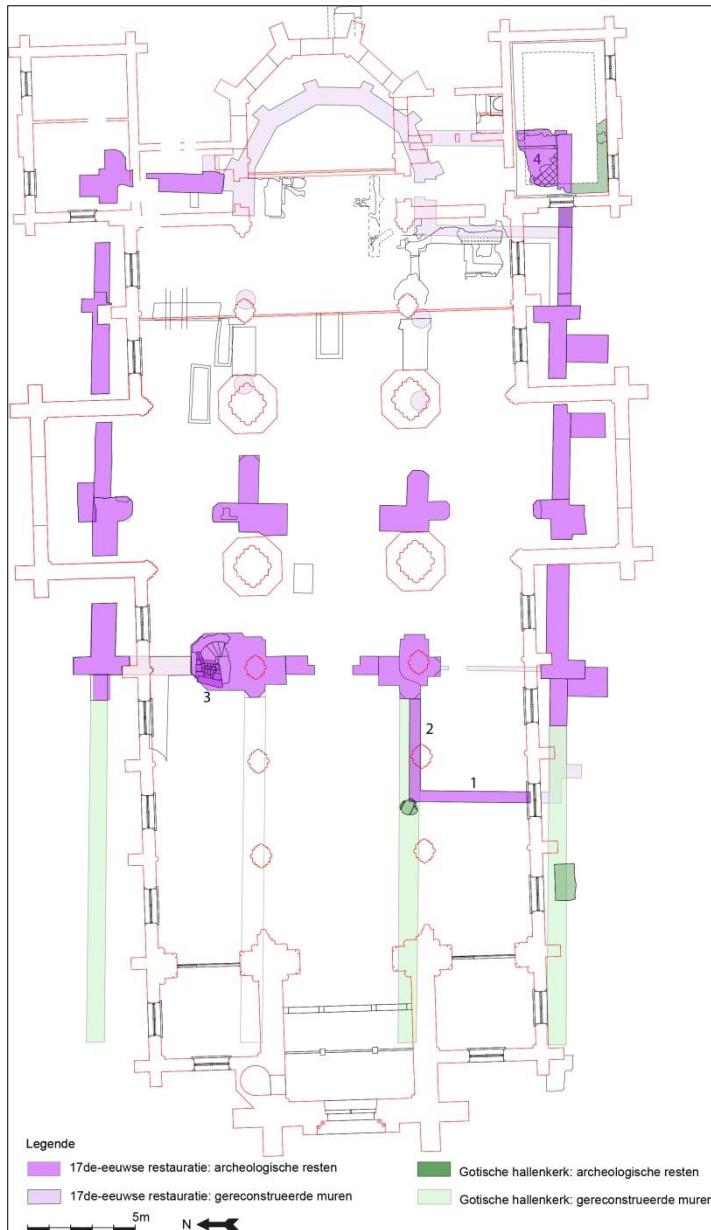
De breedte van het koor wordt niet gewijzigd; de lengte daarentegen wel. Hoeveel het koor verlengd werd, kan niet met zekerheid bepaald worden, gezien de situering van het romaanse koor onduidelijk is.

We gaan uit van de veronderstelling dat het 19de-eeuwse koor, zoals getekend door architect A. Verbeke, fundamenteel niet verschilt van het gotische koor. Bij nazicht van het grondplan van A. Verbeke (bijlage 3) valt onmiddellijk een opmerkelijke discrepantie op in de indeling van het koor. De middenruimte van het koor, gevormd door de twee oostelijke vieringspijlers, de vier zuilen en de twee absisaanzetten, is niet parallel opgebouwd. Vooreerst is de uitbouw van de noordoostelijke vieringspijler aanzienlijk langer dan zijn tegenhanger aan zuidelijke zijde. Het verschil tussen beide bedraagt ca. 0,5m. Daarnaast illustreert het grondplan duidelijk dat ook ter hoogte van de absis grote verschillen voorkomen: de zuidelijke aanzet is immers langer dan de noordelijke aanzet, met name 0,6m. De afstand tussen de vieringspijlers en de westelijke zuil, tussen de 2 zuilen en tussen de oostelijke zuil en de absisaanzet daarentegen is wel identiek aan beide zijden. Hoe deze discrepantie te verklaren is, is niet duidelijk.

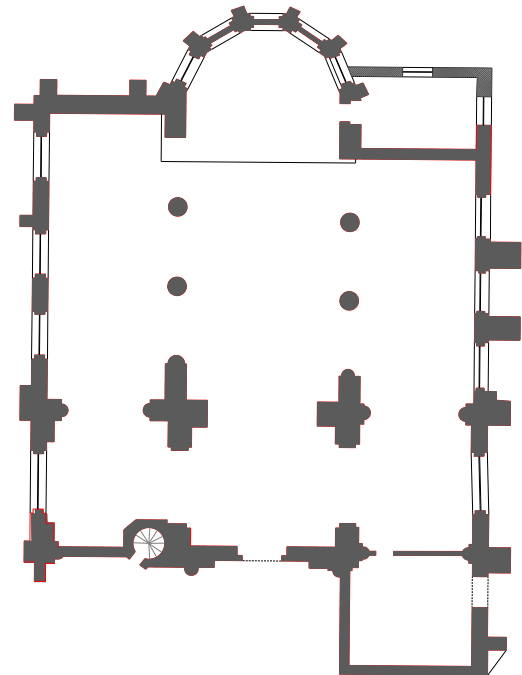
⁸⁸ Volgens A. De Keyser bedroeg de lengte van het koor buitenwerks, koor inbegrepen, 56,10m; de breedte binnenwerks 6,6m.

6.4. 17DE-EEUWSE RESTAURATIE

Figuur 88 Sterk gereduceerd plattegrond na de 17de-eeuwse restauratie

Na het beleg van Oostende werd de benedenkerk volledig gesloopt (fig. 88). Het grondplan van deze sterk gereduceerde kerk werd in de late 19de eeuw getekend door architect A. Verbeke (fig. 89). De ingang van de kerk situeerde zich na de restauratie in het midden van de westelijke zijmuur van de vieringtoren. De toegang van de traptoren is duidelijk gewijzigd in vergelijking met de gotische fase: deze bevindt zich nu aan de noordwestelijke zijde i.p.v. aan de noordelijke zijde (fig. 88, 3).

Figuur 89 Opmetingsplan van arch. A. Verbeke (Fam. archief Snauwaert-Vercamer, bewerkt door Ruben Willaert bvba).

Na het slopen van de benedenkerk werden twee nieuwe bakstenen muren opgetrokken: fig. 88, 1 en 2. Deze vormden een rechthoekige ruimte met een lengte (binnenwerks) van 6,04m en een breedte (binnenwerks) van 5,5m⁸⁹. Aan zuidelijke zijde, ter hoogte van de zuidwestelijke hoek van het transept, kwam een deuropening voor.

Ook ten zuiden van de absis wordt een rechthoekige ruimte afgebeeld. De lengte van deze ruimte bedraagt (binnenwerks) 5,8m; de breedte 3,6m. De ruimte was toegankelijk vanuit de absis. Uit het archeologisch onderzoek is gebleken dat deze ruimte, die oorspronkelijk wellicht tot de gotische periode behoort, intens verbouwd is. De oorspronkelijke ruimte werd volledig genivelleerd met afbraakmateriaal en het looppniveau werd aanzienlijk aangepast. Waarschijnlijk moeten deze aanpassingen gerelateerd worden met de 17de-eeuwse restauratie, hoewel we niet kunnen uitsluiten dat ze tot een jongere fase behoren.

---

⁸⁹ Muur 74 op het opgravingsplan van D. Van Eenhooge (bijlage 5)

7. AANBEVELINGEN

Eén van de doelstellingen van dit onderzoek was het verzamelen, synthetiseren en integreren van alle wetenschappelijke literatuur m.b.t. de kerk van Leffinge. Het onderzoek richtte zich vooral op de archeologische literatuur, maar ook de beschikbare (bouw)historische data werden zoveel mogelijk verzameld.

Uit het literatuuronderzoek is gebleken dat de beschikbare (bouw)historische bronnen bijzonder schaars zijn. Het archiefonderzoek uitgevoerd door D. Tys wierp een nieuw licht op de stichting van de moederparochie Leffinge. De stichting, rond het midden van de 10de eeuw, moet gepaard gegaan zijn met de bouw van een parochiekerk⁹⁰. Het jaar 988, de eerste vermelding in de geschreven bronnen, geldt als *terminus ante quem* voor de bouw van de kerk. Zo goed als zeker bevond de eerste kerk zich op dezelfde plaats als de latere romaanse kerk⁹¹. Verdere gegevens over deze kerk ontbreken. De vraag of het om een kerk of eerder om een kapel gaat en of deze opgetrokken was in hout of in natuursteen, kan voorlopig niet beantwoord worden.

In het kader van de opgraving van 1984 voerde ook D. Van Eenhooge een beperkt archief- en literatuuronderzoek uit. Het onderzoek bracht, behalve twee plannen van de vesting Leffinge daterend uit de late 16de eeuw en een document uit 1628, hoofdzakelijk 19de-eeuwse documenten aan het licht. Verrassend genoeg bleek het dossier voor het afbreken van de oude kerk en de bouw van de nieuwe kerk nergens bewaard te zijn. Het dossier bevond zich noch in het archief van de Koninklijke Commissie, noch bij de Bestendige Deputatie, noch in Oostende.

Ook ir. W. Snauwaert en zijn dochter O. Snauwaert voerden in 1999 een uitgebreid archief- en literatuuronderzoek uit. Uit de vele gesprekken met ir. W. Snauwaert en de vele documenten die ons ter beschikking gesteld werden, konden we afleiden dat het archief van de familie Snauwaert-Vercamer bijzonder uitgebreid is. We vermoeden dat dit archief zelfs verschillende documenten over de kerk van Leffinge bevat, waarvan het origineel in andere archieven in de loop der jaren verloren gegaan is. Een voorbeeld: het dossier voor het afbreken van de oude kerk werd door D. Van Eenhooge in 1984 nergens teruggevonden, maar een kopie van het grondplan en de doorsneden van deze kerk, opgemaakt door arch. A. Verbeke, bevinden zich in het archief van de familie Snauwaert-Vercamer. Welke documenten dit archief precies bevat en of de documenten nieuwe, relevante informatie bevatten m.b.t. de bouwgeschiedenis van de kerk, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk bevat het archief historische informatie over de periode waarover noch D. Tys noch D. Van Eenhooge bronnen hebben en die bijgevolg momenteel niet opgenomen is in het rapport. Het archief bevat daarnaast ook het opgravingsarchief van 1999, met name overzichts- en detailfoto's, grondplannen en doorsneden. We hopen dat het archief van de familie Snauwaert-Vercamer in de toekomst niet versnipperd geraakt en dat alle documenten uit dit archief als één geheel bewaard zullen worden. We zouden willen pleiten voor de opmaak van een gedetailleerde inventaris van het familiaal archief, bij voorkeur door een

---

⁹⁰ Mondelinge communicatie D. Tys: de moederparochie, het altaar en de eerste kerk moeten samen gesticht zijn. Met dank aan D. Tys.

⁹¹ Mondelinge communicatie D. Tys. Met dank aan D. Tys.

historicus/archeoloog met de nodige kennis van de bouwgeschiedenis van de kerk, in nauwe samenwerking met ir. W. Snauwaert.

Wat de archeologische literatuur betreft, werden zoveel mogelijk beschikbare gegevens van de opgraving van 1984 -uitgevoerd door D. Van Eenhooge- en de opgraving van 1999 -uitgevoerd door ir. W. Snauwaert, L. Schiettecate, M. Pieters en D. Van Eenhooge- verzameld. De integratie van deze opgravingsgegevens in het huidig onderzoek moest uiteindelijk leiden tot de opmaak van een volledig opgravingsplan, waarop alle archeologische resten die in en rond de kerk van Leffinge aangetroffen waren aangeduid waren, en van een nieuwe bouwhistorische reconstructie.

M.b.t. het onderzoek van 1984 beschikken we, dankzij de medewerking van D. Van Eenhooge, over een vrij gedetailleerd interim-rapport, het opgravingsplan dat in 1999 aangevuld werd met enkele waarnemingen -met theoretische reconstructie van de oude kerk- en een gedetailleerde beschrijving van de aangetroffen structuren. De meeste blootgelegde structuren komen bovendien ook voor op het opgravingsplan van ir. W. Snauwaert. De archeologische resten die tijdens de opgraving van 1984 in en rond de kerk van Leffinge aan het licht gekomen zijn, konden vrij gemakkelijk in het huidig onderzoek ingepast worden.

We dienen ook op te merken dat D. Van Eenhooge er reeds in 1984 zeer goed in geslaagd is om een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de kerk te maken. De reconstructie is gebaseerd op de algemene kenmerken van romaanse kerkelijke architectuur in West-Vlaanderen, gezien hij niet over het plan van arch. A. Verbeke beschikte. Niettemin lijkt de bouwhistorische reconstructie vrij correct te zijn.

De opgravingsresultaten van 1999 waren veel moeilijker te integreren in het huidig onderzoek. Deze opgraving werd uitgevoerd door verschillende partijen, nl. ir. W. Snauwaert enerzijds en L. Schiettecate en M. Pieters (toenmalige IAP) anderzijds. De vrijgelegde muren werden daarenboven ook door D. Van Eenhooge gelokaliseerd en aangevuld op het opgravingsplan van 1984. Deze situatie, in combinatie met de moeilijke communicatie tussen de verschillende partijen, hebben ertoe geleid dat de informatie m.b.t. deze opgravingscampagne sterk versnipperd is en in enkele gevallen zelfs verloren gegaan is. Tijdens het huidig onderzoek bleek het bijzonder moeilijk om alle opgravingsresultaten van deze campagne te verzamelen. Daarenboven bleek dat de opgraving, die uitgevoerd is door het toenmalige IAP (huidig VIOE), nog gedeeltelijk uitgewerkt dient te worden. Dankzij de bereidwillige medewerking van het VIOE konden we weliswaar beschikken over een interim-rapport, maar in heel wat gevallen konden de beschreven muurresten door het ontbreken van een overzichtsplan niet gelokaliseerd worden binnen het grondplan van de kerk.

We pleiten ervoor dat de opgraving, uitgevoerd door het toenmalige IAP, zo snel mogelijk volledig uitgewerkt wordt. Momenteel kan immers geen volledig opgravingsplan met aanduiding van alle archeologische resten van 1984 tot nu opgemaakt worden. De doelstelling van dit onderzoek werd bijgevolg slechts gedeeltelijk gehaald. Daarenboven blijven er voorlopig ook nog heel wat vraagtekens. Tijdens het onderzoek van het IAP is sprake van enkele structuren in Doornikse kalksteen. Momenteel is echter niet duidelijk waar deze structuren zich bevinden en tot welke fase deze behoren. Noch D. Van Eenhooge noch ir. W. Snauwaert maken immers melding van gelijkaardige structuren. Ook wat de begravingen in de kerk betreft, bleken voorlopig heel wat vraagtekens. Uit het rapport blijkt

wel dat ze onder te verdelen zijn in vier chronologische fases, maar voorlopig blijft het onduidelijk in welke periode die fases te dateren zijn.

Wat de stalen van de veldstenen muren uit de romaanse periode betreft, willen we ervoor pleiten om deze te bewaren voor eventueel verder onderzoek. Uit overleg met enkele specialisten is gebleken dat de stalen interessante informatie kunnen opleveren in het kader van de studie rond gebruik en herkomst van veldsteen in Vlaanderen. De stalen zouden kunnen opgenomen worden in een ad hoc collectie en op die manier geconserveerd worden. Wat de stalen van de afwerkingslagen betreft, vermoedelijk te dateren na de 17de-eeuwse restauratie, lijkt het ons inziens weinig zinvol om deze te bewaren voor verder onderzoek.

8. BIBLIOGRAFIE

- BAETEMAN C. 1981, *De Holocene ontwikkeling van de westelijke kustvlakte*, Brussel.
- BAETEMAN C. 1999, The Holocene depositional history of the IJzer palaeovalley (western Belgian coastal plain) with reference to the factors controlling the information of intercalated peat beds, in: *Geologica Belgica* 2-1-2, 39-72.
- BAETEMAN C. 2008, De Holocene geologie van de Belgische kustvlakte. *Geological Survey of Belgium*. Professional paper 2008/2 nr. 304.
- BAETEMAN C., BEETS D.J. & VAN STRYDONCK M. 1999, Tidal crevasse splays as the cause of rapid changes in the rate of aggradation in the Holocene tidal deposits of the Belgian coastal plain, in: *Quaternary International* 56, 3-13.
- BAETEMAN C, SCOTT D.B. & VAN STRYDONCK M. 2002, Changes in coastal zone processes at high-sea-level stand: a late Holocene example from Belgium, in: *Journal of Quaternary Sciences* 17 (5-6), 547-559.
- BAETEMAN C. & VAN STRYDONCK M. 1989, Radiocarbon dates on peat from the Holocene coastal deposits in West Belgium. In: BAETEMAN C. (ED.), *Quaternary sealevel investigations from Belgium*, Professional paper Geological Survey of Belgium 6/241, Brussel, 59-91.
- BARBER M. 1994, *The new knighthood. A history of the Order of the Temple*, Cambridge.
- BROEDER FIRMIN 1940, *De romaanse kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*. S.l.
- D'ALBON M. 1913, *Cartulaire général de l'ordre du Temple, 1119-1150*, Paris.
- DE CORTE J. 2006, Eerste resultaten van het archeologisch noodonderzoek op ambachtelijke zone SteenGoed (gemeente Oudenurg), in: *Jaarboek De Spaenhiers*, 213-222.
- DE KEYSER A. 1982, De 16de-eeuwse kerk van Leffinge, in: *Graningate*, 2de jg. 6, 140-155.
- DENYS L. 1993, Holocene valley fills at the southern limit of the western Belgian coastal plain-general palaeoecological outline: in: BAETEMAN C. & DE GANS W. (eds), *Quaternary Shorelines in Belgium and The Netherlands, Excursion Guide of the 1993 fieldmeeting of the INQUA Subcommittee of Shorelines of Northwestern Europe*, 56-73.
- DENYS L. & BATEMAN C. 1995, Holocene evolution of relative sea-level and local mean high water spring tides in Belgium – a first assessment, in: *Marine Geology* 124, 1-19.
- ERVYNCK A., BAETEMAN C., DEMIDDELE H., HOLLEVOET Y., PIETERS M., SCHELVIS J., TYS D. VAN STRYDONCK M. & VERHAEGHE F. 2000, Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical view on the interaction between geological events and human occupation history in the Belgian coastal plain during the first millennium AD. In: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, nr. 26, pp. 97-121.
- HALBERTSMA H. 1963, *Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering*, Groningen.

HASLINGHUIS E.J. & JANSE H. 2005, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden.

PATROUILLE E. 2002, Middeleeuwse sporen in de Zeebrugse Achterhaven (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 32-33.

PYPE P. 2002, Archeologisch onderzoek van een landelijke bewoningskern uit de Vroege en de Volle Middeleeuwen te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 25, 33-34.

PYPE P. & DEWILDE M. 2001, Archeologisch onderzoek langs de Schaastraat te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 24, 57-58.

SCHIETECATTE L., PIETERS M., TYS D. & ZEEBROEK I. X: *In en rond de kerk van Leffinge: interimverslag van de noodonderzoeken* (1999, ...), ongepubliceerd verslag, Brussel.

TYS D. 2003, *Landschap als materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600*. Promotor: Prof. Dr. F. Verhaeghe. VUB.

TYS D. 2004, De inrichting van een getijdenlandschap. De problematiek van de vroegmiddeleeuwse nederzettingsstructuur en de aanwezigheid van terpen in de kustvlakte: het voorbeeld van Leffinge (gemeente Middelkerke, provincie West-Vlaanderen). In: *Archeologie in Vlaanderen*, 8, pp. 257-279.

TYS D., SCHIETECATTE L., VAN EENHOOGHE D., PIETERS M. & ZEEBROEK I. 2003, Leffinge (gem. Middelkerke, W.VI.): archeologisch onderzoek van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (1985 en 1999), in: *Archaeologia Mediaevalis* 26, 57-58.

VAN EENHOOGHE D. 1985A, ongepubliceerd interim-rapport.

VAN EENHOOGHE D. 1985B, Archeologisch onderzoek van de kerk van Leffinge (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 8, 50-52.

VANHOUTTE, S. & PIETERS, M. 2003, Archeologisch noodonderzoek op het toekomstig bedrijventerrein Plassendale III (Zandvoorde, stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 2000-2001, *Archeologie in Vlaanderen* 1999/2000.7, 95-110.

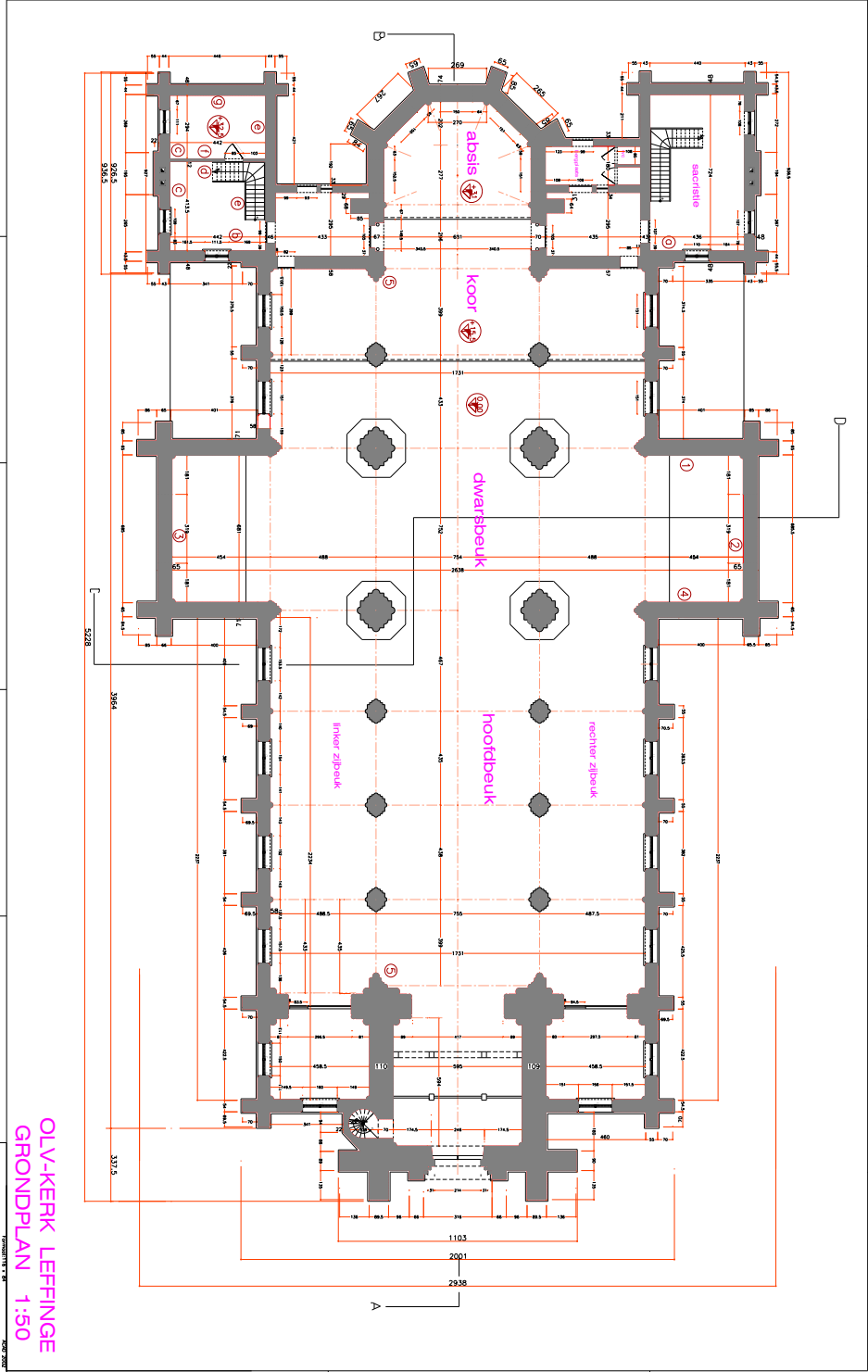
ZEEBROEK I., TYS D., PIETERS M. & BAETEMAN C. 2002, *Van schorre tot slagveld. Een verkenning van het landschap van Testerep, Leffinge en Oostende van de Vroege Middeleeuwen tot het beleg van Oostende (1601-1604)*, Brugge.

ZEEBROEK I., JANSSEUNE G., PIETERS M. & TYS D. 2003. Het Groot-Tempelhof te Slijpe: zetel van de voormalige commanderie van de tempeliers (Middelkerke, W.-VL.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 26, 83-85.

ZEEBROEK I., JANSSEUNE G., TYS D. & PIETERS M. 2006. Het Groot-Tempelhof te Slijpe, de oude *Commanderie des Flandres* van de orde van de Tempelriders (gemeente Middelkerke, prov. West-Vlaanderen, in: *Relicta*, 1, 155-182.

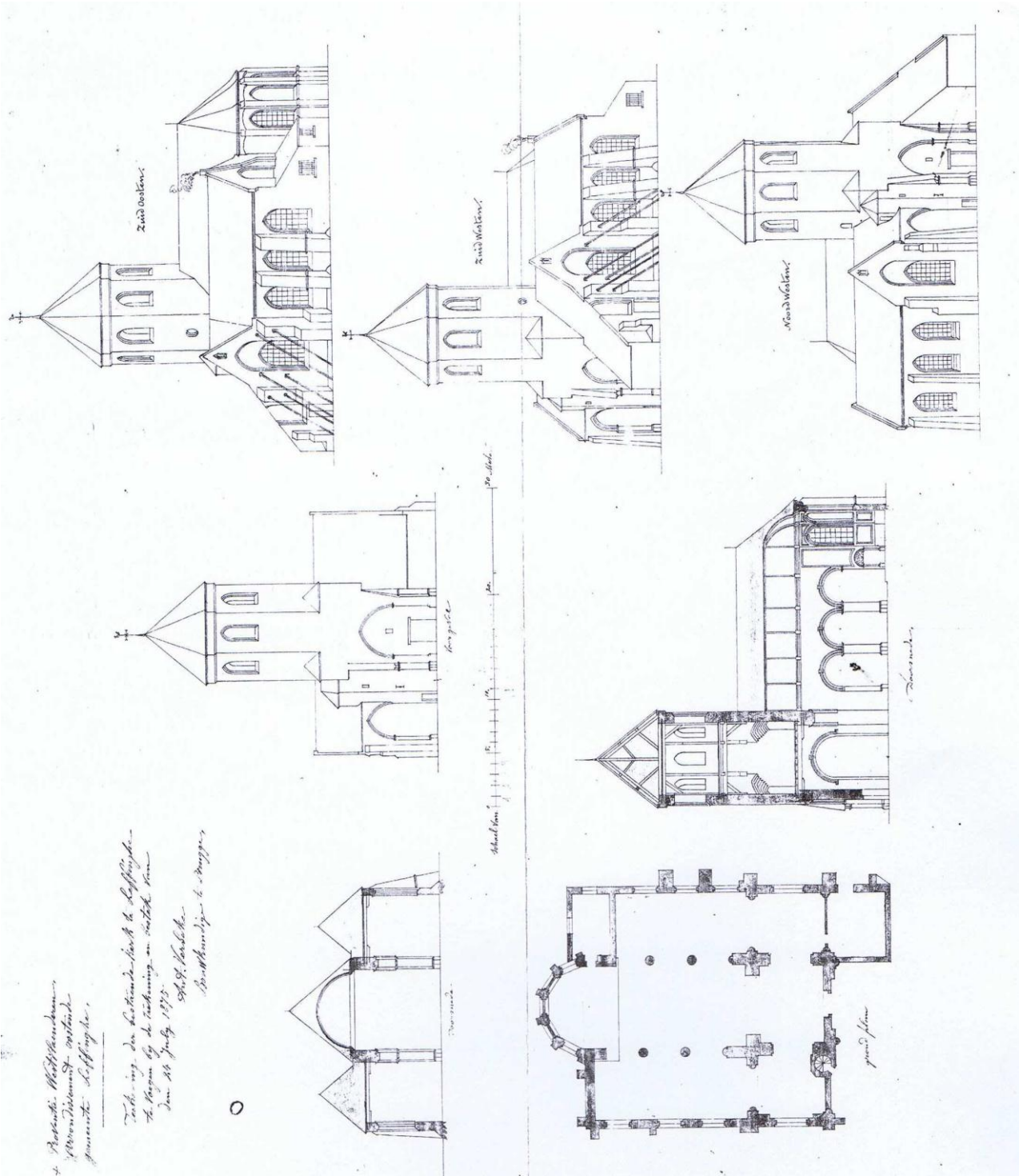
9. BIJLAGEN

9.1. GEDIGITALISEERD PLATTEGROND VAN DE HUIDIGE KERK⁹²

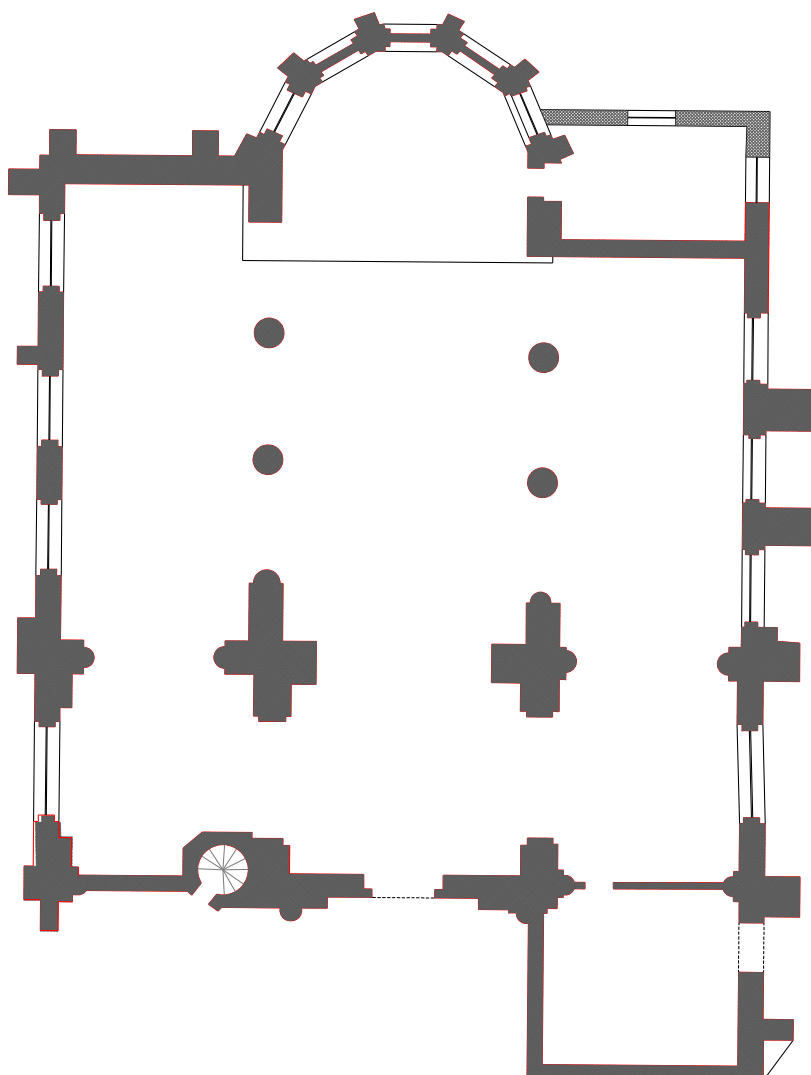

⁹² Plattegrond, opgemaakt door ir. W. Snauwaert. Bewerkt door Ruben Willaert bvba

9.2. OPMETINGSPLAN VAN ARCH. A. VERBEKE

9.3. GEDIGITALISEERD OPMETINGSPLAN VAN ARCH. A. VERBEKE⁹³

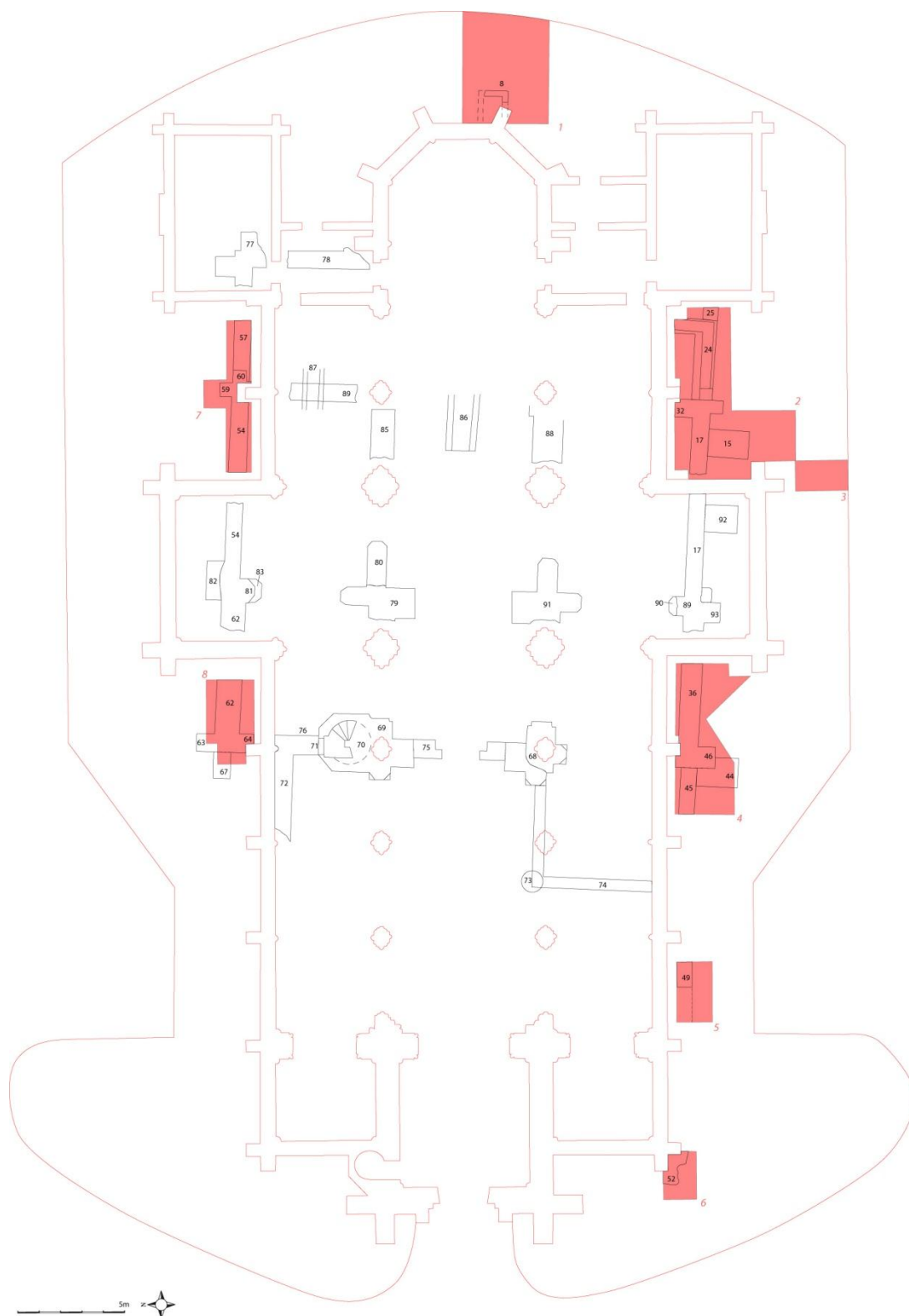

---

⁹³ Fam. archief Snauwaert-Vercamer. Bewerkt door Ruben Willaert bvba

9.4. 'BESTEK EN BEGROOTING VAN VOORGESTELDE IJZER-METSELWERK, ENZ. VOOR DE HERSTELLING EN VERZEKERING VAN HET KERKGEBOUW DER GEMEENTE LEFFINGHE, DISTRICT OOSTENDE'

9.5. 1984: GEDIGITALISEERD OPGRAVINGSPLAN⁹⁴

⁹⁴ Opgravingsplan, opgemaakt door D. Van Eenhooge. Bewerkt door Ruben Willaert bvba

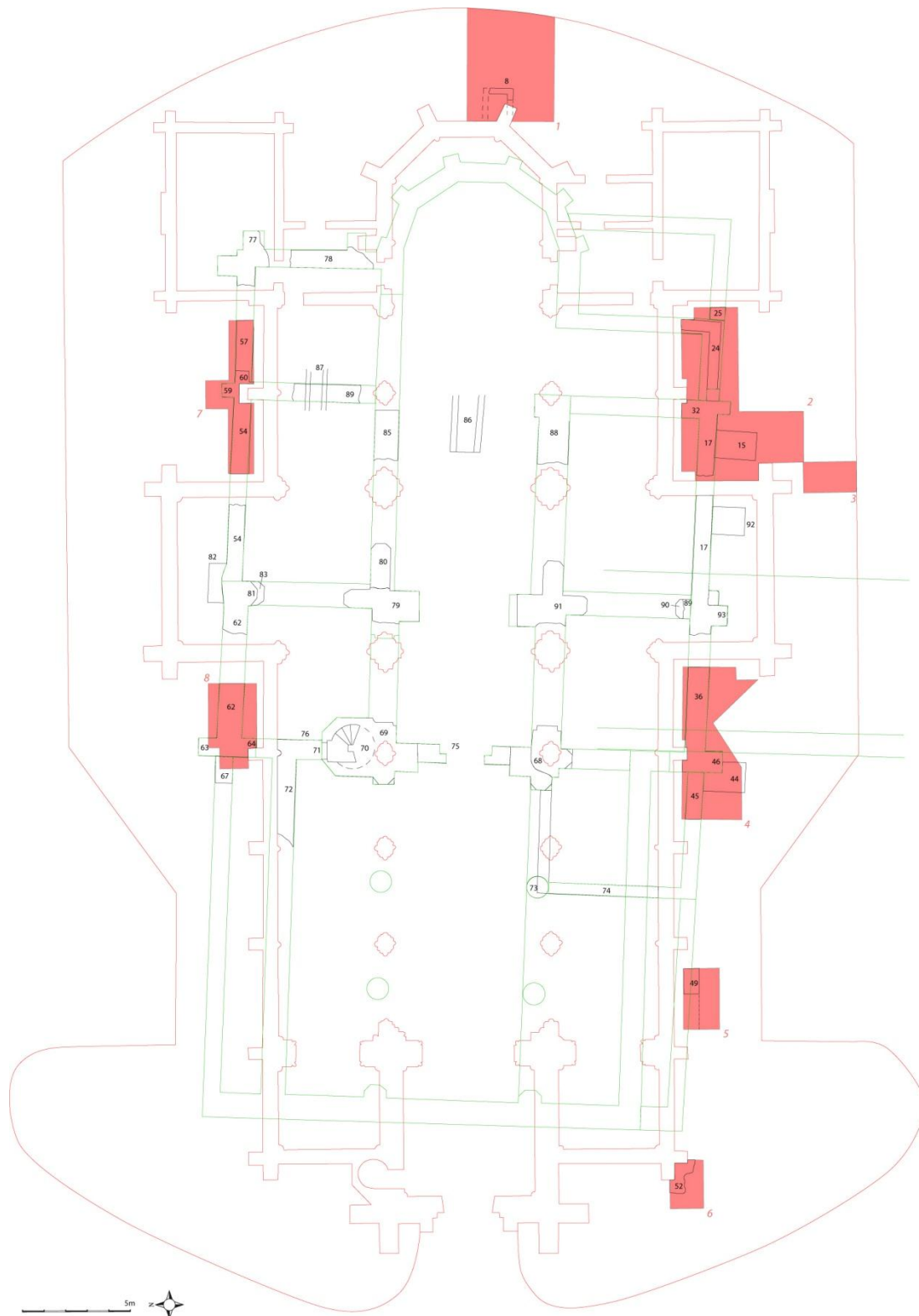
9.6. 1984: LEGENDE OPGRAVINGSPLAN⁹⁵

8 Grafkelder	baksteen	25x12x5,5
15 Steunbeer	baksteen	25x12x5,6
17 Zuidmuur zuidelijke romaanse koorkapel	veldsteen + later parement	25x6
24 Zuidmuur uitbreiding zuidelijke romaanse koorkapel	veldsteen + parement	28x14x6
25 Zuidmuur extra lokaal	baksteen	24x5,5
31 Resten vloer	baksteen	25x6
32 Oostmuur zuidelijke romaanse koorkapel	veldsteen	
35 Zitbank aangebouwd tegen pleister v 17 en 32	veldsteen	
36 Zuidmuur zuidelijke romaanse transept	veldsteen	
42 Toegangsdeur in zuidelijke transept	baksteen	25x6
44 Steunbeer	baksteen	25x6
45 Zuidelijke muur gotische kerk	baksteen	25x6
46 Steunbeer romaans transept	veldsteen	
49 Steunbeer gotische zijbeuk	baksteen	25x6
54 Noordelijke muur noordelijke romaanse koorkapel	veldsteen	
57 Muur	baksteen	24x5,5
58 Muurbank tegen muur 54	veldsteen	
59 Steunbeer	veldsteen	
60 Steunbeer	veldsteen	
62 Noordelijke muur, noordelijke romaans transept	veldsteen	
63 Steunbeer noordelijke romaans transept	veldsteen	
64 Muurpijler	baksteen	25x6
66 Muurbank tegen muur 62	veldsteen	
67 Noordelijke muur noordelijke gotische zijbeuk	baksteen	25x6
68 Zuidwestelijke vieringspijler	baksteen	25x6
69 Noordwestelijke vieringspijler	baksteen	25x6
70	baksteen	25x6
71 Westelijke muur noordelijke romaans transept	veldsteen	
72 Noordelijke muur noordelijke romaanse zijbeuk	veldsteen	
73 Pijler	Balegemse steen	
74 17de-eeuwse muur na sloop benedenkerk		
75 17de-eeuwse muur na sloop benedenkerk		
77 Noordoostelijke hoek gotische hallekerk - koorkapel?	baksteen	24x5,5
78 Noordoostelijke hoek gotische hallekerk - koorkapel?	baksteen	24x5,5
79 Noordoostelijke vieringspijler	baksteen	25x6/24x5,5
80 Uitbouw noordoostelijke vieringspijler	baksteen	25x6/24x5,5
81 Aanzet oostelijke muur noordelijke romaans transept	veldsteen	
82 Steunbeer	baksteen	25x6/24x5,5
83 Pilaster	baksteen	25x6/24x5,5
84 Oostelijke muur noordelijke romaanse koorkapel	veldsteen	

⁹⁵ Archief D. Van Eenhooge.

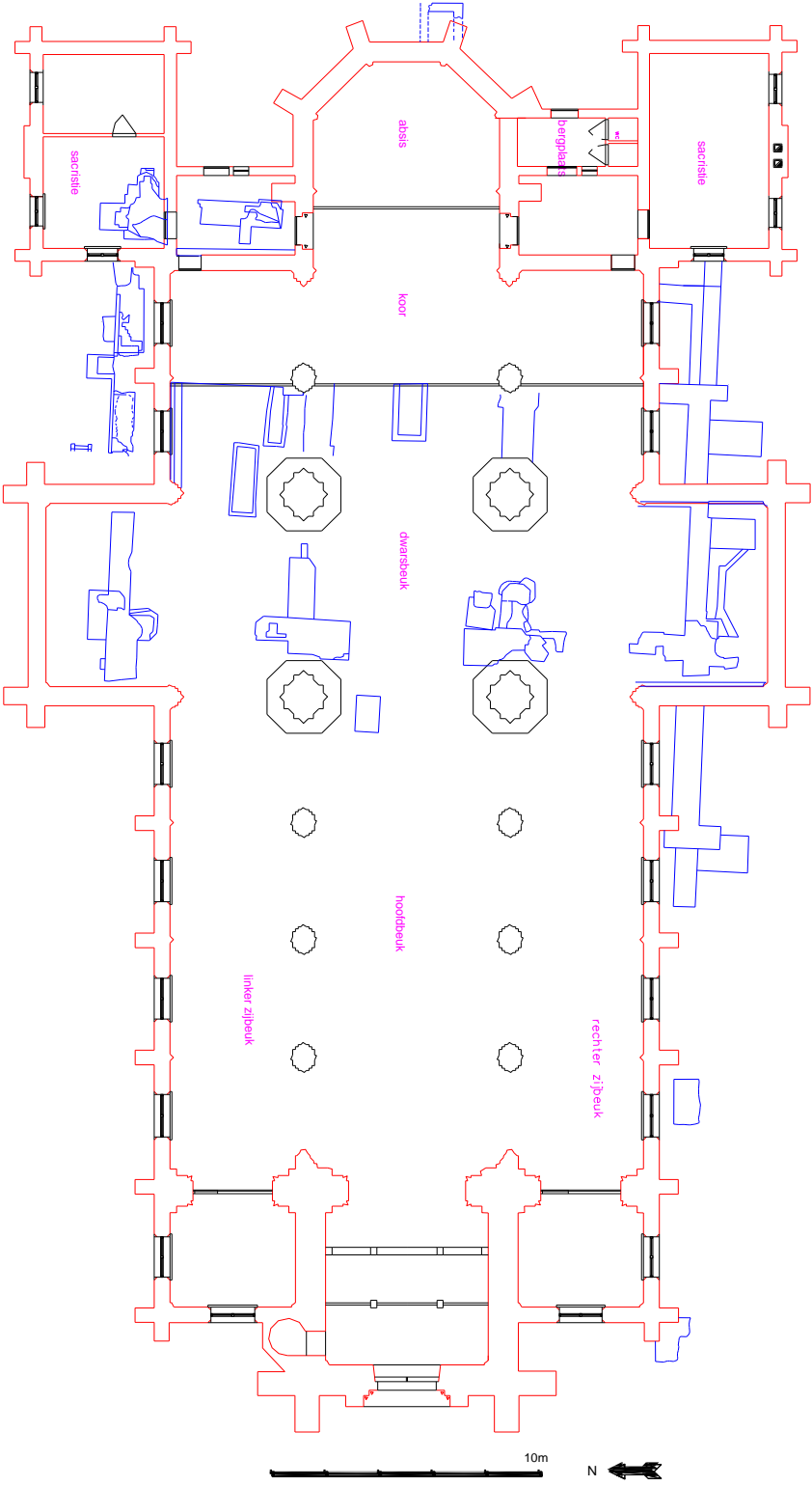
85	Noordelijke muur Romaans koor	veldsteen	
88	Zuidelijke muur romaans koor	veldsteen	
89	Aanzet oostelijke muur zuidelijke romaans transept		
90	Pilaster	baksteen	25x6/24x5,5
91	Zuidoostelijke vieringspijler	baksteen	25x6/24x5,5
92	Steunbeer	baksteen	25x6/24x5,5
93	Steunbeer zuidoostelijke hoek romaans transept	veldsteen	

9.7. 1984: THEORETISCHE RECONSTRUCTIE⁹⁶

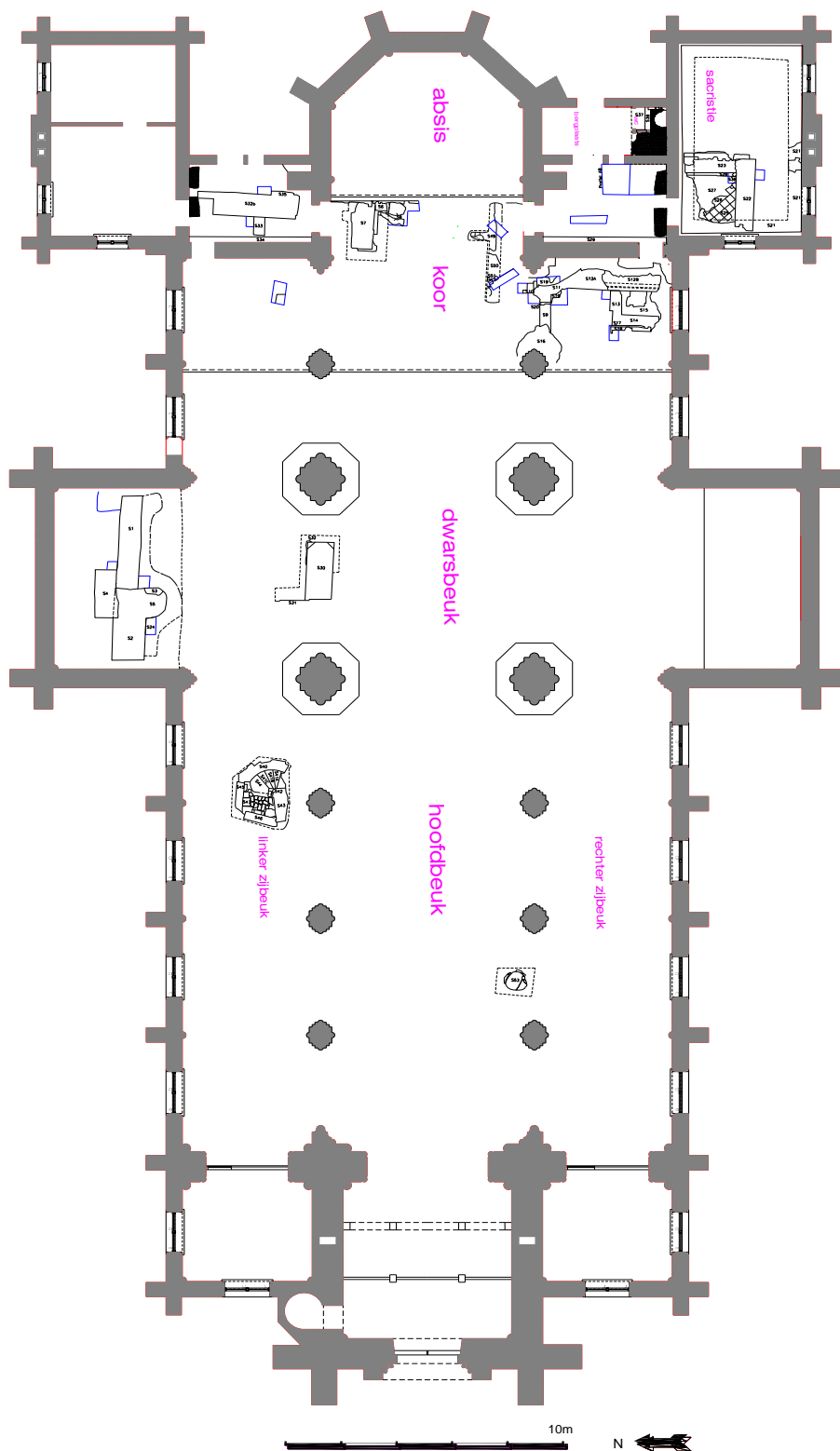
⁹⁶ Theoretische reconstructie, opgemaakt door D. Van Eenhooge. Bewerkt door Ruben Willaert bvba

9.8. 1999: GEDIGITALISEERD OPGRAVINGSPLAN⁹⁷

⁹⁷ Opgravingsplan, opgemaakt door ir. W. Snauwaert. Bewerkt door Ruben Willaert bvba

9.9. 2010: GEDIGITALISEERD OPGRAVINGSPLAN⁹⁸

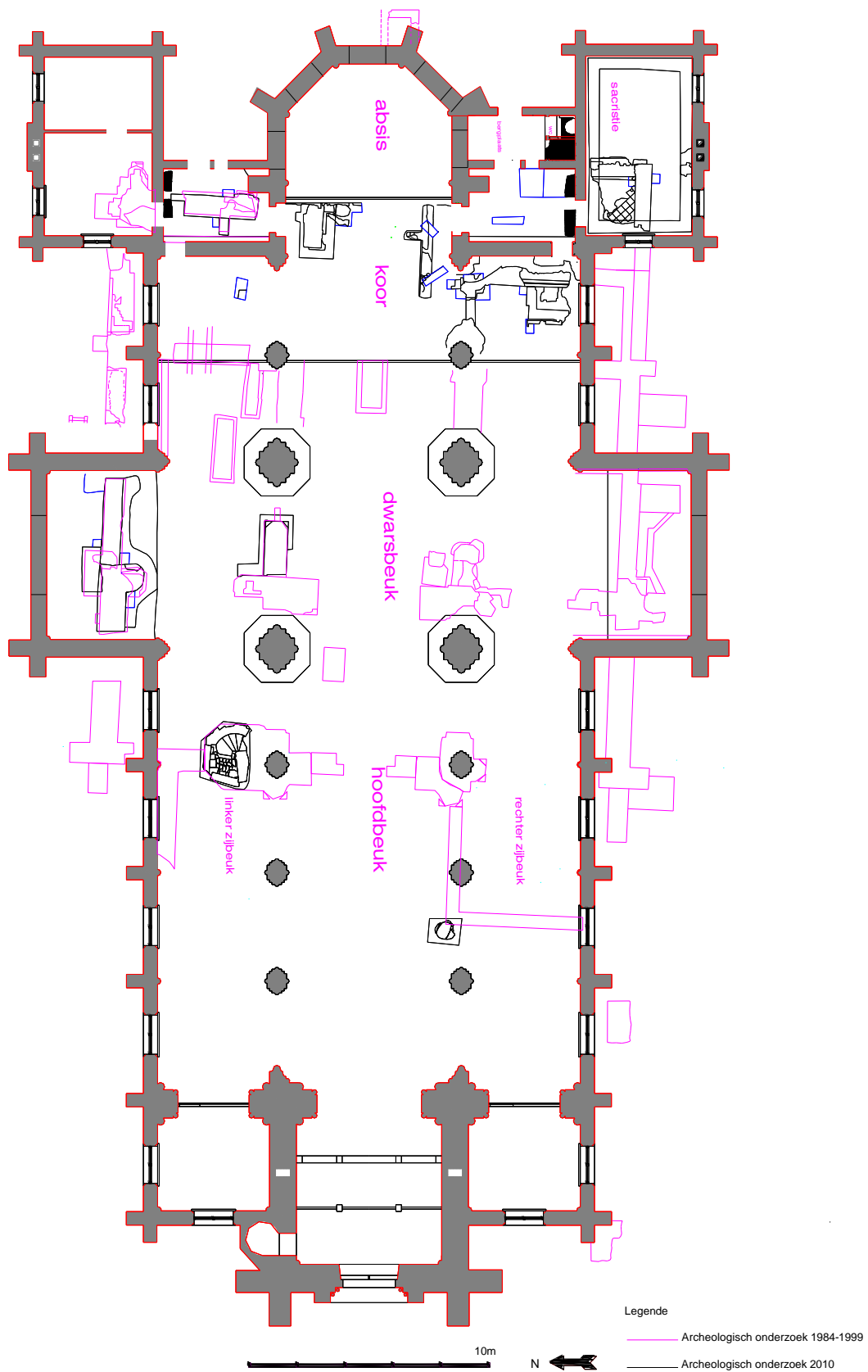

⁹⁸ Opgravingsplan, opgemaakt door Ruben Willaert bvba

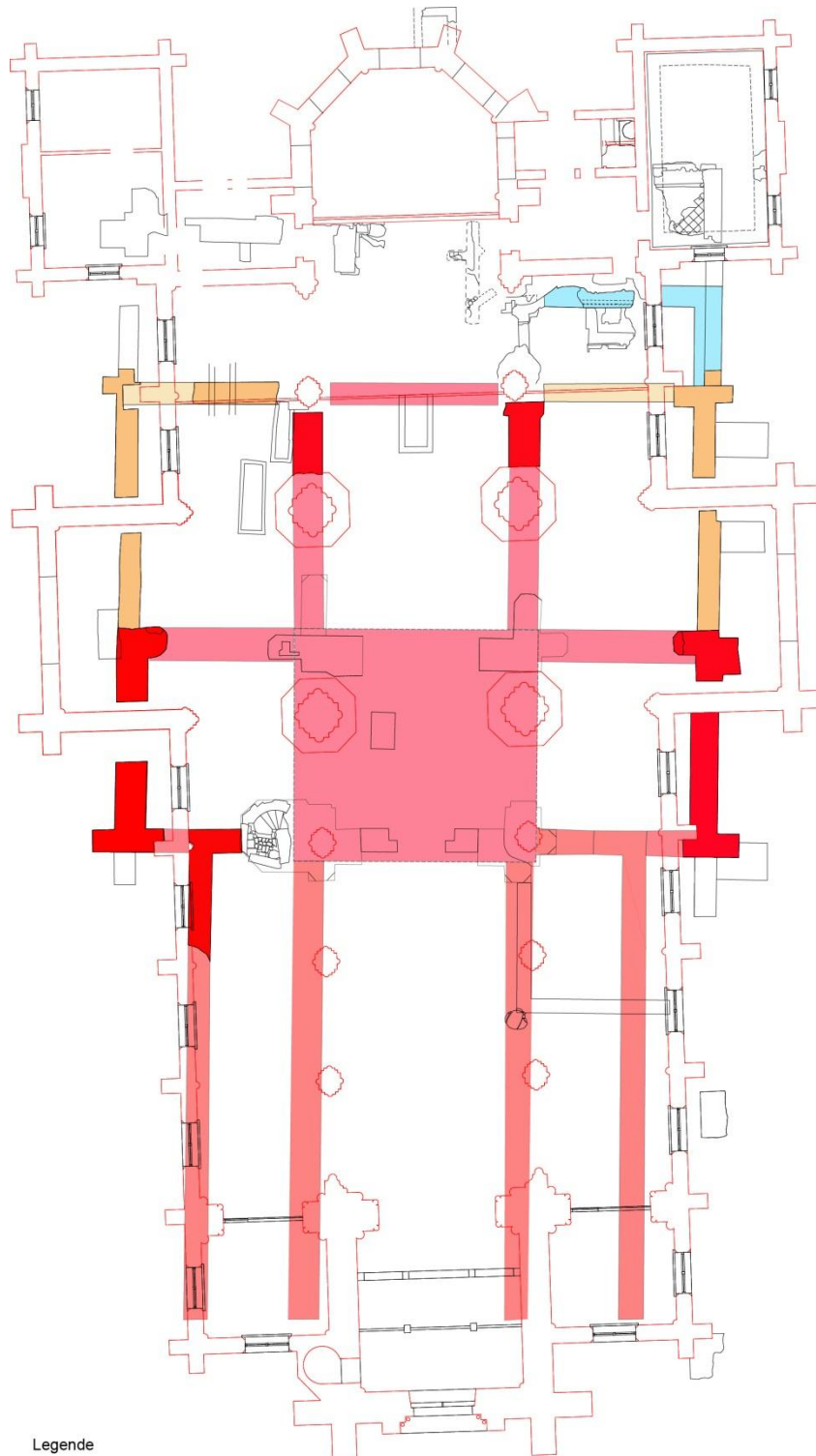
9.10. MONSTERLIJST

Spoor	Aard	Monster	Omschrijving
S1	Muur	veldsteen	
		mortel	
S1	Muur	veldsteen	
		mortel	
S2	Muur	veldsteen	
		mortel	
S2	Muur	veldsteen	
		mortel	
S5	Muur	veldsteen	
		mortel	
	Pakket	Vette kalk	Ten zuiden van S5 en S3
S7	Muur	mortel	
S12B	Muur	veldsteen	
		mortel	
S21	Paadje?	veldsteen	
S49	Muur	veldsteen	
		Mortel	
S6	Muur	Baksteen	Zwarte afwerkingslaag (zwarte plint?)
		Baksteen	
S12A	Muur	Pleisterlaag	Paarse afwerkingslaag (lakmoes?)
S13	Muur	Pleisterlaag	Paarse afwerkingslaag (lakmoes?)
S40	Muur	Pleisterlaag	Donkergrijze afwerkingslaag

9.11. ALGEMEEN OVERZICHTSPLAN (1984, 1999, 2010)

9.12. ROMAANSE FASE: RECONSTRUCTIE 1

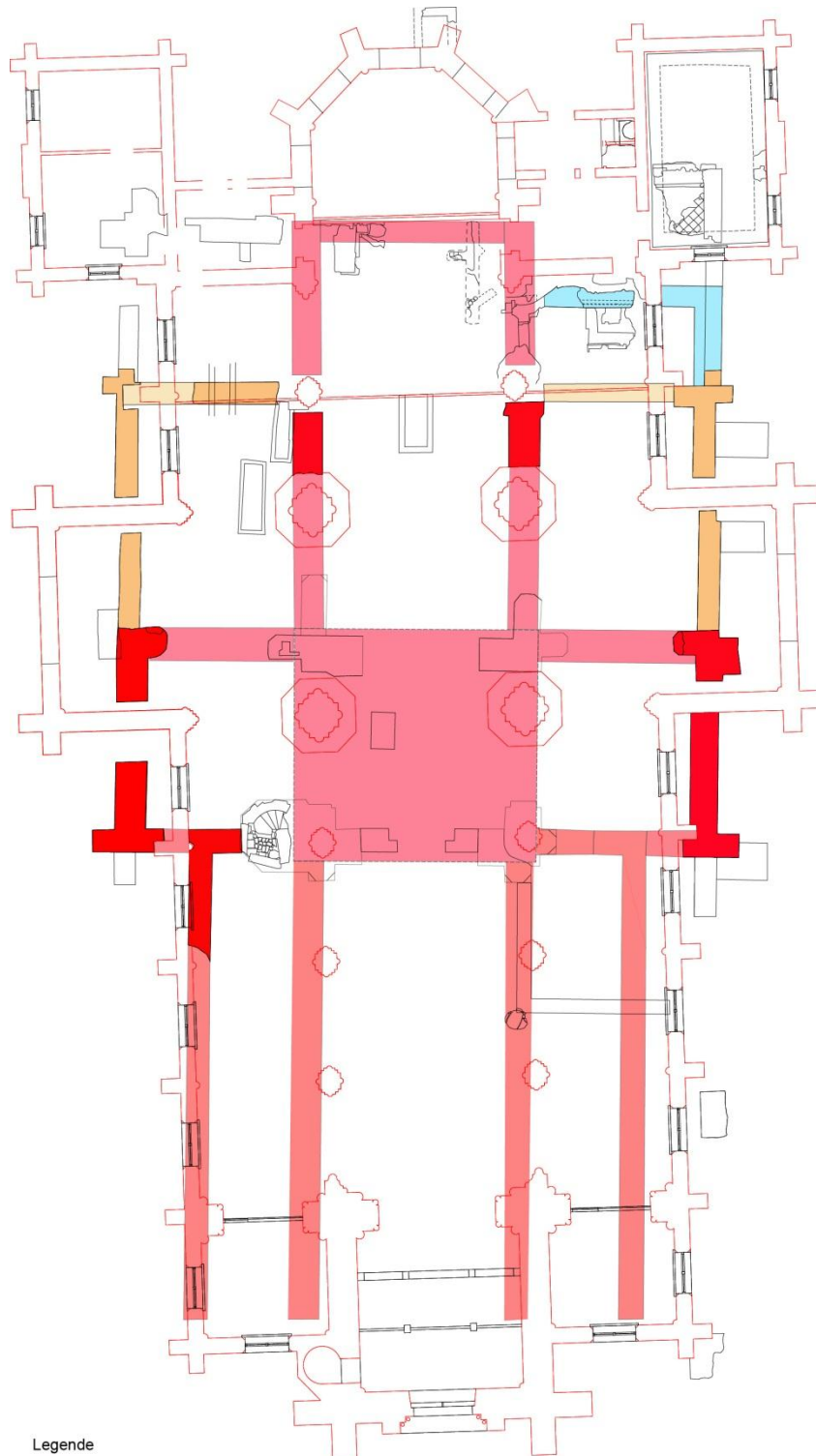
Legende

- Oorspronkelijke romaanse kerk: archeologische resten
- Oorspronkelijke romaanse kerk: gereconstrueerde muren
- Romaanse koorkapellen: archeologische resten
- Romaanse koorkapellen: gereconstrueerde muren
- Laat-romaanse koorkapel?

5m N

9.13. ROMAANSE FASE: RECONSTRUCTIE 2

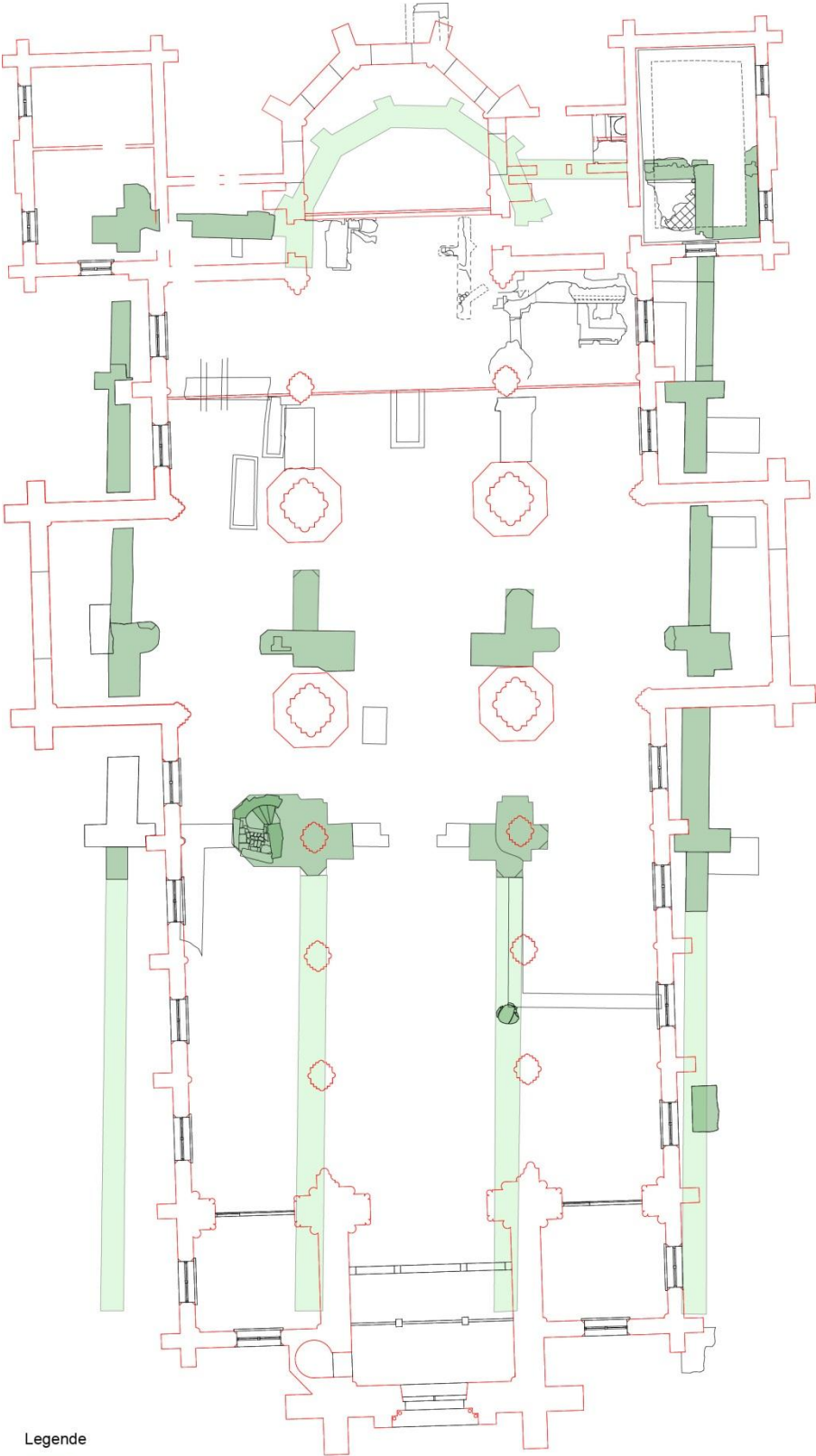

Legende

- Oorspronkelijke romaanse kerk: archeologische resten
- Oorspronkelijke romaanse kerk: gereconstrueerde muren
- Romaanse koorkapellen: archeologische resten
- Romaanse koorkapellen: gereconstrueerde muren
- Laat-romaanse koorkapel?

5m N

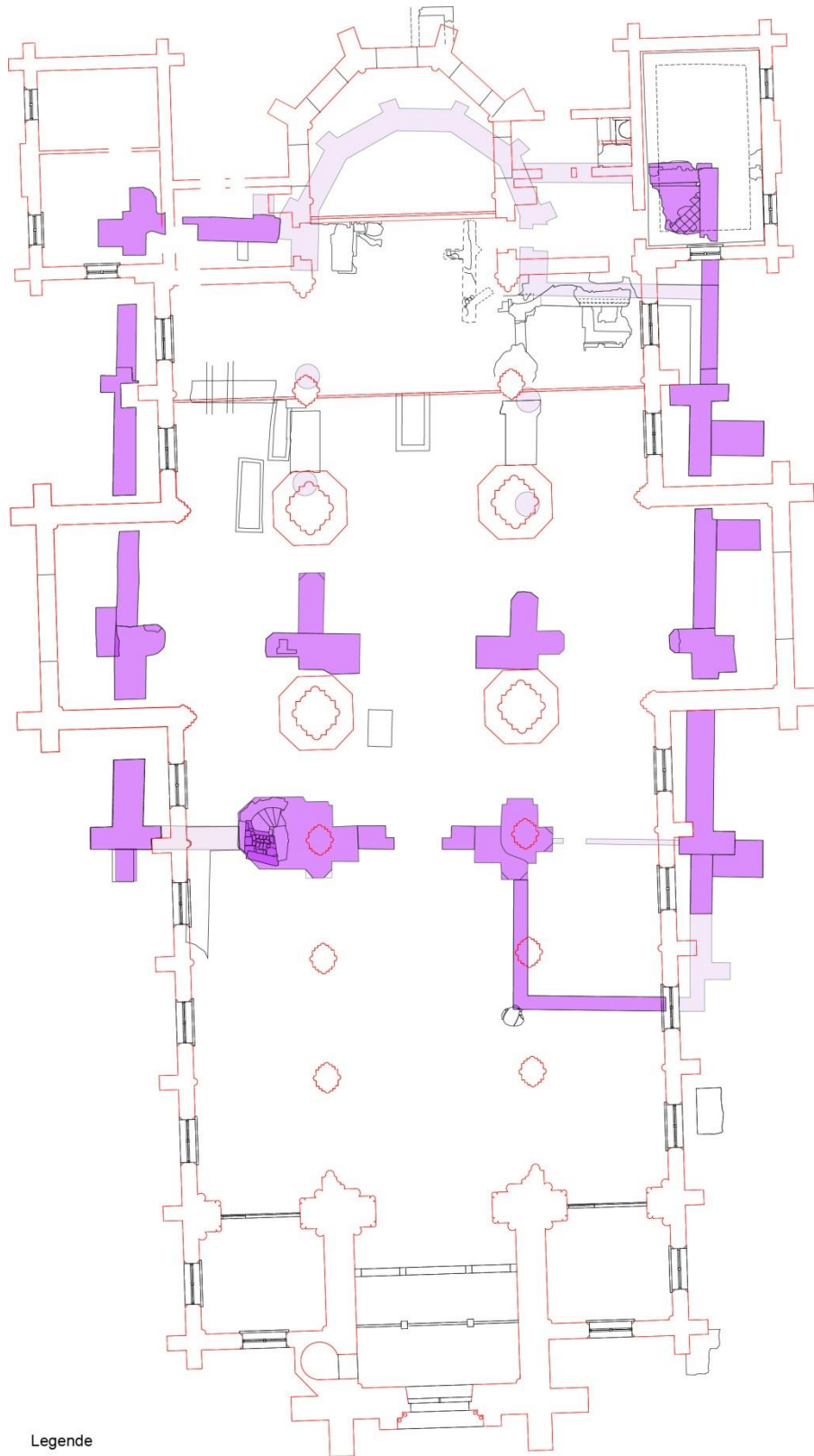
9.14. GOTISCHE FASE: RECONSTRUCTIE

Legende
■ Gotische hallenkerk: archeologische resten
■ Gotische hallenkerk: gereconstrueerde muren

5m N ←

9.15. 17DE-EEUWSE RESTAURATIE: RECONSTRUCTIE

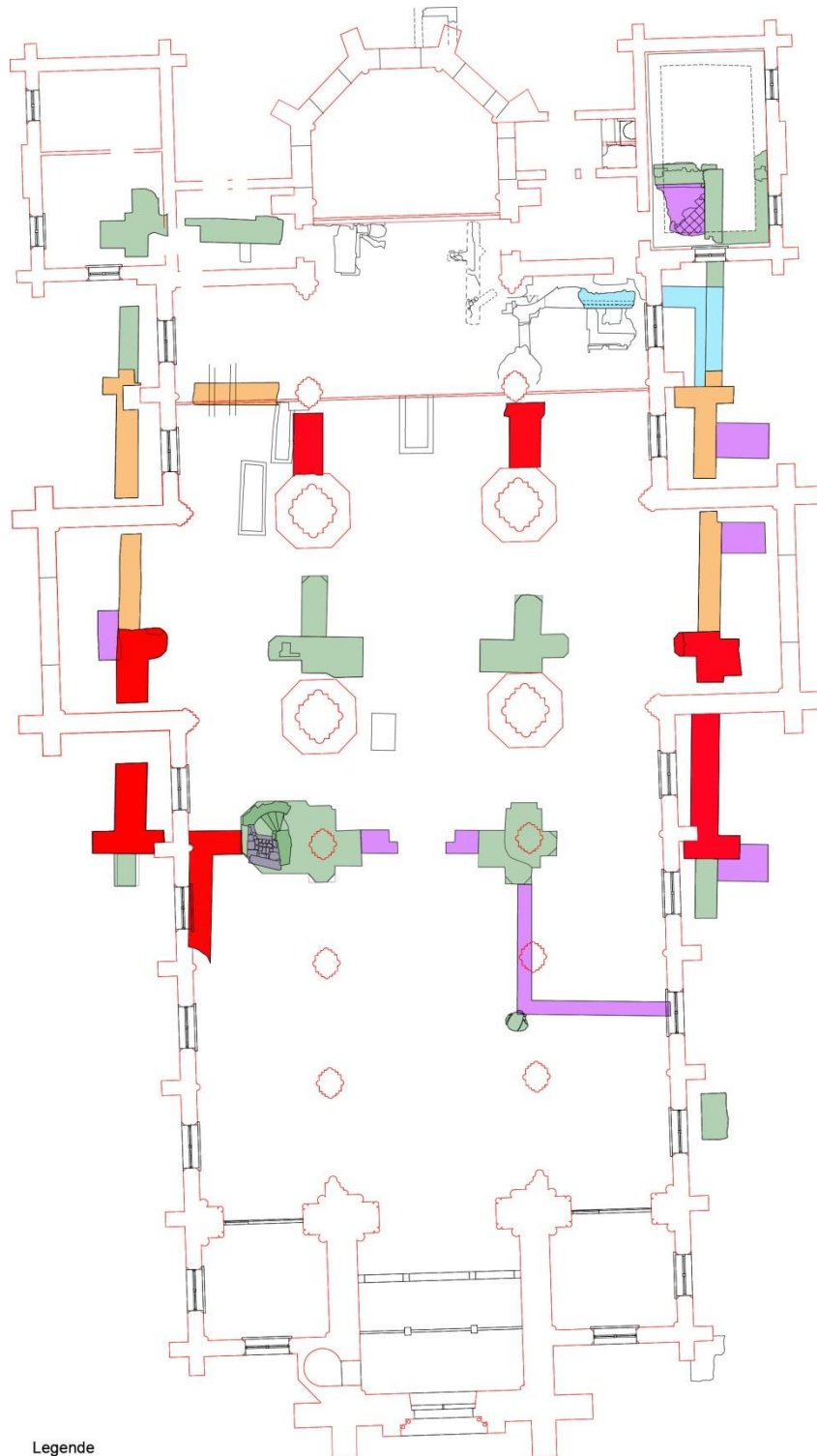

Legende

- 17de-eeuwse restauratie: archeologische resten
- 17de-eeuwse restauratie: gereconstrueerde muren

5m N ←

9.16. GEFASEERD OVERZICHTSPLAN

Legende

- Oorspronkelijke romaanse kerk: archeologische resten
- Romaanse koorkapellen: archeologische resten
- Laat-romaanse koorkapel?: archeologische resten
- Gotische hallenkerk: archeologische resten
- 17de-eeuwse restauratie: archeologische resten

5m N

9.17. ZIJAAZICHT S1 (ARCHIEF SNAUWAERT-VERCAMER)

